

ALMAN DOKTOR KOCH'UN KAYITLARI IŞIĞINDA TRABZON VE YAKIN ÇEVRESİ*

Ayşegül KUŞ**
Çiğdem KIRCA***

ÖZ

Coğrafi olarak Anadolu'nun kuzey doğusunda bulunan Trabzon, tarih boyunca önemini korumuş bir şehirdir. Daha ilkçağlardan itibaren bölgenin tek limanı olması, Anadolu'nun içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan konumu ile geniş bir hinterlanda sahip olması kentin önemini artıran bir unsur olmuştur. Ayrıca şehrin kendine özgü jeo-stratejik konumu ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, Yunan kolonileri, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar ve Osmanlılar gibi pek çok devletin bölgede siyasi hâkimiyet kurmalarına sebebiyet vermiştir. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna ilişkin herhangi bir kesin bilgi olmamakla birlikte, M.Ö 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yapılan kimi arkeolojik çalışmalar neticesinde kent ve yakın çevresinin iskân tarihinin çok eski dönemlere kadar gittiği ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, Trabzon, Akdeniz'in uluslararası seyahatler için güvenli olmadığı 13. yüzyıldan Karadeniz'in Osmanlı gölü haline gelişine kadar olan süreçte, doğu-batı geçişinin önemli bir kapısı olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle, antik dönemlerden itibaren bölgeye olan ilginin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılda kente yönelik olan bu ilgi, sadece Avrupa Rönesans'ı ve Aydınlanma'sının antikçağlara duyduğu romantik kültürel ilgiyle sınırlı kalmamış, batılı devletlerin doğrudan siyasi ve ekonomik çıkarları ile de iç içe geçmiştir. Bu bağlamda, bölgeyi tüccar ve konsoloslara, gezginlere, misyonerlere, botanikçilere, tarihçilere ve sanat tarihçilere gibi çok sayıda meslek grubuna mensup seyyah ve araştırmacı ziyaret etmiştir. Bunlardan birisi de Alman asıllı tıp ve bitki koleksiyoncusu olan Karl Heinrich Emil Koch'dur. Bu çalışmanın amacı, onun 1843 yılında Trabzon, Of ve Sürmene'ye dair gözlem ve incelemelerinden yola çıkarak bölgeye dair verdiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutmak ve böylece hem alan literatürüne hem de bölge tarihinin aydınlatılmasına kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Sözcükler: 19. yüzyıl, Trabzon (Of ve Sürmene), seyyah, fiziki yapı, idari yapı.

* *Gönderim Tarihi:* 10.06.2020. *Kabul Tarihi:* 23.09.2020.

** *Doç Dr.,* Ayşegül Kuş OMÜ Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, SAMSUN. aysegulk@omu.edu.tr *ORCID:* 0000-0002-8051-6001.

*** *Dr. Öğr. Üyesi,* Çiğdem Kırca OMÜ Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, SAMSUN. cigdem.ugursal@omu.edu.tr *ORCID:* 0000-0001-7397-2028.

TREBIZOND AND ITS VICINITY ACCORDING TO GERMAN DOCTOR KARL KOCH'S OBSERVATIONS AND ACCOUNTS

ABSTRACT

Trabzon, geographically located in the northeast Anatolia, is a city that has maintained its importance throughout history. The fact that it is the only port of the region since ancient times, its location reaching to the interior of Anatolia and even to South Caucasus and Iran through Eastern Anatolia, has been a factor that increases the importance of the city. Besides, the unique geostrategic location of the city and its location on important trade routes caused many states such as Greek colonies, Medes, Persians, Romans, Byzantines and Ottomans to establish political dominance in the region. Although there is no definite information as to when and by whom Trabzon was founded, it is thought that it emerged as a Miletus colony in 756 BC. As a result of some archaeological studies, it is revealed that the settlement history of the city with its surroundings goes back to ancient times. Also, Trabzon continued to be an essential gate of the east-west transition from the 13th century, when the Mediterranean was not safe for international travel until the Black Sea became an Ottoman lake. For this reason, it is seen that the interest in the region since ancient times continued in later periods. Particularly in the 19th century, this interest in the city was not limited to the romantic cultural interest of the European Renaissance and the Enlightenment in antiquity, but also intertwined with the direct political and economic interests of western states. In this context, the region was visited by travellers and researchers from many professions such as merchants and consuls, travellers, missionaries, botanists, historians and art historians. One of them is Karl Heinrich Emil Koch, a German-born medicine and herb collector. This study aims to evaluate the information he gave about the region based on his observations and explorations about Trabzon, Of and Sürmene in 1843. Thus, the study contributes to the field, mainly to literature about the enlightenment of the region.

Keywords: 19th century, Trabzon (Of, Sürmene), traveler, physical structure, administrative structure.

Giriş

Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olan Trabzon, Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur. Denizden itibaren basamaklı şekilde yükselen yerleşme, Zağanosdere ve Kuzgundere vadileriyle kesilerek üç parçaya bölünmüştür. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna ilişkin herhangi bir kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak M.Ö. 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilmekle birlikte, şehir ve şehrin adından söz eden ilk kaynak M.Ö. 400 yılına ait Ksenophon tarafından kaleme alınan "Anabasis" adlı eserdir.¹ Adı geçen kaynakta verilen bilgilere göre, Pontos Eukseinos kıyısındaki Trapezos, Sinop'un Kolch ülkesindeki kolonisidir.² Kentin adı, Batı dillerinde "Trapezunte",

¹ Heath W. Lowry-Feridun M. Emecen, "Trabzon", *D.İ.A.*, C: 41, İstanbul 2012, s. 296.

² Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985.

“Trebizonde”, “Trebizond” olarak geçerken,³ İslâm kaynaklarında “Atrabazunde”, “Tarabazunde” şeklinde geçer.⁴ “Masa” anlamına gelen “Trapezus” adı ise büyük bir olasılıkla şehrin ilk kurulduğu dik yamaçlar üzerindeki Aşağıhisar kesiminin coğrafi özellikleriyle ilişkilidir.⁵

Bölge tarihi ile bilgi veren Batı literatürüne bakıldığında, bölgenin tarihini Antik Yunan kolonizasyonu ile başlatan ve bölge halkının atalarını da Yunanlı kolonistlere dayandıran genel bir eğilim mevcuttur. Ancak Yunanlılardan önce veya sonra bölgede Kimmerler, İskitler, Makronlar, Kolkhlar, Driller, Mossynoikler, Khalybler, Tibarenler gibi çok farklı toplulukların adları, bölge ile ilgili bilgi veren Herodot, Strabon, Arrianus ve Ksenophon gibi antik dönem yazarlarının eserlerinde yer almaktadır.⁶ Bu bağlamda, bölge üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Bilgin, Ksenophon’un eserinin, özellikle Trabzon’un güneyi ve batısında yaşayan topluluklar için oldukça zengin bir kaynak olduğunu belirtir.⁷ Bölgeye Kimmerler ve İskitlerden sonra Medler ve Persler hâkim olmuştur. Bu hâkimiyet, Büyük İskender’in doğu seferine kadar sürmüş ve kent, bu sefer sonrasında Büyük İskender’in komutanlarının ve M.Ö. 280-63 yılları arasında Pontus Devleti’nin yönetimi altına girmiştir. M.Ö. 63-M.S.395 yılları arasında Roma’nın ve 395-1204 yılları arasında ise Roma’nın devamı olan Bizans’ın hâkimiyeti altına girmiştir.⁸ Trabzon, Anadolu’ya hâkim olan Selçuklular döneminde Türk akınlarının hedefi olmuştur. Tarihî kayıtlar 1081’de Melikşah zamanında şehrin Türkler’in idaresi altına girdiğine işaret eder. Ancak bu uzun süreli olmamıştır. 1204’te İstanbul’da Latinler tarafından işgal edilmesi üzerine Trabzon’a kaçan Aleksios Komnenos kendisini imparator ilân edince, şehir bu yeni devletin merkezi haline gelmiş ve Pontus adı da bu tarihten itibaren söz konusu devlet için kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu’nun Moğolların hâkimiyetine girdiği 13.yüzyılın ikinci yarısında ise, Trabzon, Karadeniz-İran ticaret yolunun önemli bir noktası haline gelmiştir. Buna ek olarak, Trabzon’da Ceneviz ve Venedik ticaret kolonileri kurulmuştur. Trabzon, 1320’li yıllardan itibaren giderek yörede etkili olmaya başlayan Türkmenlerin hedefi haline gelmiştir. Trabzon’un civarı ve özellikle batı ve güneydeki dağlık alanlar Türkmenlerin eline geçmiştir. Şehir, 1461 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından alınmış ve Osmanlı idaresi altına girmiştir.⁹

³ M.C. Şehabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İ.A.*, C: XII/I, İstanbul 1979, s.456

⁴ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Mahmut Ak, “İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, *Trabzon Tarihi Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, ss.23-34. Yine kentin adının nereden geldiğine dair farklı görüşler bkz. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz. İ. Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 47, 48,116; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2013, s.16; Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara 1954, s.20, 21, 253, 254.

⁵ Lowry-Emecen, *a.g.m.*, s.296.

⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Serander Yayınevi, Trabzon 2000, s.13-38.

⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s. 43.

⁸ Hanefi Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s.1-2

⁹ Lowry-Emecen, *a.g.m.*, s.297.

Trabzon, Akdeniz'in uluslararası seyahatler için güvensizleştiği 1258 yılından Karadeniz'in bir Osmanlı gölü haline gelmesine kadar olan süreçte, doğu-batı geçişinin kapısı olmayı sürdürmüştür. Dolayısıyla Trabzon'un Doğu'ya, Kafkaslara ve Anadolu içlerine yapılacak ulaşımda tam bir kapı noktasında olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Öztürk, bu üç noktaya Trabzon şehri gibi ulaşım açısından rahat ve stratejik olarak imkân veren bölgede başka bir yer bulunmadığını belirtir. Kentin sahip olduğu bu özellik nedeni ile yıllarca deniz yolu ile gelen her türlü yolcu ve nakliye malzemesi gemilerle buraya ulaştırılmıştır. Ayrıca bölge Osmanlı hâkimiyetine altına girdikten sonra da, Osmanlı Devleti, Doğu ve Kafkaslara yapılan seferlerde kentin bu avantajlı durumundan faydalanmışlardır.¹⁰ İlhanlı nüfuzunun güçlü olduğu dönemde İlhanlılarla görüşmek için gelen Fransa elçisi Rubriquis ve İngiltere elçisi Langley, Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, Hindistan ve Çin'e ve Sumatra'ya kadar giden din adamlarının kullandıkları yol ise genellikle Trabzon olmuştur. Kent, aynı zamanda ipek yolu tüccarlarının da sıkça uğradığı bir liman özelliği olma özelliği göstermektedir.¹¹

19. yüzyılda dünyada meydana gelen kimi siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak, Osmanlı topraklarına gelen seyyah ve araştırmacıların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu bağlamda, Trabzon'a yönelik olan ilginin de oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedensiz değildir; zira etkisini 19. yüzyılın başlarında göstermekle birlikte, Rusya ile 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Buna ek olarak, Trabzon- İstanbul arasında belli aralıklarla yapılan gemi seferleri¹² ve yine 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Ticaret Antlaşması da Trabzon'u İran ticareti bakımından İngiltere için önemli bir yer haline getiren faktörler arasında

¹⁰ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander, Trabzon 2011, s.42.

¹¹ Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Günday Kayaoğlu-Öner Ciravoğlu-Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997, s. 235; Ayrıca Turan, Karadeniz'den Asya'ya uzanan üçüncü kervan yolunun başlangıç noktasında yer almasının, Trabzon'un önemini artırdığını söyler. Zira tüccarlardan başka Ortadoğu yahut Asya içlerine kadar giden çok sayıda gezginin ve resmi elçilerin de bu yol üzerinden seyahat ettiklerini belirtir bu konuda bkz. Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, s.152.

¹² Bu bağlamda, 1836 yılının bahar aylarında bir grup İngiliz işadamı tarafından kiralanan Essex adlı buharlı gemi her 15 günde bir düzenli olarak İstanbul-Trabzon arasında sefer düzenlemeye başladı. Bunu Crescent adında diğer bir buharlı gemi izledi. Ertesi yıl bunu bir Türk buharlısı takip etti. Ancak çok daha önemlisi, Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft şirketine ait olan bir Avusturya buharlısı Trabzon'a seferlere başladı ve bu şirket çok kısa süre içinde ipleri eline geçirdi bkz. Charles Issawi, "The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal Middle- East Studies*, Vol: I, No: 1 1970, s.20.

sayılabilir.¹³ Bölgenin artan önemine koşut olarak, 19. yüzyılda kente farklı amaçlarla çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacının geldiği görülmektedir. Anılan yüzyılda şehri, Amédée Jaubert, J. Macdonald Kinneir, Elli Smith ve Dwight, James Brant, William John Hamilton, William Francis Ainsworth, Horatio Southgate, Charles Texier, Jacop P. Fallmerayer, Robert Curzon, Frederick Walpole, Humpret Sandwith, A. D. Mordtman, Augustus Henry Mounsey, Théophile Deyrolle, Artur T. Cunynghame, James Bryce, Henry C. Barkley, Henry Fanshawe Tozer, Gabriel Bonvalot, Edwin Lord Weeks, H.F.B Lynch, E. A Brayley Hodgetts gibi çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacı ziyaret etmiştir. Ayrıca bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacılara dayalı olarak bazı araştırmacılar tarafından akademik düzeyde kimi çalışmalar da kaleme alınmıştır.¹⁴

19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye uğrayan seyyahlardan birisi de Alman asıllı tıp ve bitki koleksiyoncusu olan Karl Heinrich Emil Koch'tur (1809-1879). Koch¹⁵ 1843 yılında Osmanlı topraklarına bir seyahate çıkmıştır. O, bu gezisi

¹³ A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ed. B. Braudel- B. Lewis New York 1992, s. 281; Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı*, 2/7, 2009, ss. 370-374; Buna ek olarak, Issawi, Rus hükümetinin 1831 ve 1846 yılları arasında Gürcistan üzerinden yapılan transit ticaret mallarına gümrük vergisi koymasının ve Bağdat ticaret yolundaki artan sorunların, Trabzon-Erzurum-Tebriz arasındaki yolu, İngiltere açısından daha önemli hale getiren diğer faktörler olduğunun altını çizer bkz. Issawi, *a.g.m.*, s.18.

¹⁴ Bu konuda örnek olması bakımından bkz. Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006; Kemal Saylan, *Seyyahların Göziyle Gümüşhane*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 32, Gümüşhane 2016; Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2016; Necmettin Alkan, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Trabzon", *History Studies*, 2/1, 2010, s.83-97.

¹⁵ Koch, 6 Haziran 1809'da Weimar'da doğdu ve 25 Mayıs 1879'da öldü. Çocukluk ve gençlik yıllarında Weimaresches Gymnasium'a devam etti ve bitki koleksiyonculuğu ile ilgilendi. 1829'da Jena üniversitesinde tıp okumaya başladı. 1833 yılında tıp, 1834'te ise felsefe alanında doktorasını yaptı ve aynı yıl anılan üniversitede akademisyen olarak ders vermeye başladı. Koch, bu yıllarda Pontus Dağları'na bilimsel bir gezi yapmayı planlamış, ancak bu seyahatine babasının ölümünden sonra gereken parayı bulduktan sonra, 5 Mayıs 1836'da çıkabilmiştir. Seyyah, Berlin'de bir süre kalmış ve seyahati için bazı bilimsel tavsiyeler almıştır. Petersburg'da seyahati için gerekli olan bazı şeyleri temin ederek kış başlamadan önce Tiflis'e ulaşmıştır. Ancak sonraki yıl aniden baş gösteren ayaklarındaki bir rahatsızlık nedeni ile seyahatine ara vermek ve geri dönmek zorunda kalmıştır. 1838 baharında Almanya'ya dönmüş ve. 16 Mayıs 1838'de Jena'da vermeye devam etmiştir. Koch 16 Mayıs 1843'te yarım bırakmak zorunda kaldığı seyahatini gerçekleştirmek üzere ikinci kez tekrar Jena'dan ayrılmıştır. Viyana ve İstanbul üzerinden, Ermeni yaylalarının keşfetmek üzere Trabzon'a doğru yola çıkmıştır. Herhangi bir botanik araştırmacısı tarafından neredeyse hiç ziyaret edilmemiş olan yüksek dağlara tırmanmış ve Kürdistan'a gitmiştir. Rus sınırına geri dönen Koch, 1843'te Kafkasya'daki Alexandropol kalesinde Noeli geçirmiş ve buradan 1844'ün başlarında Tiflis'e gitmiştir. Ardından Hazar Denizi'ni ziyaret etmiş ve buradan Kafkasya'nın doğu bölgelerine geçmiştir. Kafkasya'ya tekrar gittikten sonra, orada yetişen meyveler ve şarap hakkında bilgi edinmek için Kırım yarımadasının güney taraflarına

sırasında Trabzon'a da uğramış ve kentte bulunduğu esnada şehre dair oldukça ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. Koch'un gotik Almanca ile kaleme aldığı gezi notları, "Wanderungen im Oriente, Während Der Jahre 1843 und 1844 (1843 ve 1844 Yıllarında Doğu'ya Yapılan Seyahatler) adı ile 1846 yılında üç cilt olarak Weimar'da yayımlanmıştır.

Bu çalışma, anılan yapıtın birinci ve ikinci ciltlerinde yer alan ve Koch'un Trabzon ve yakın çevresine (Of ve Sürmene) dair gözlem incelemelerine dayanmaktadır. Böylece anılan esere atıfla, Trabzon, Of ve Sürmene'nin fiziki ve idari yapısı ele alınacak; diğer seyyahların eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılarak analiz edilecektir.

1. Trabzon Şehri'nin Fiziki Yapısı

Bitki koleksiyoncusu ve aynı zamanda bir tıp doktoru da olan Koch, Trabzon'a dair ilk izlenimlerine yolculuk ettiği Avusturya buharlısının kentin limanına varması ile birlikte başlar. O, 17 Temmuz sabahı Türklerin Trabzon olarak adlandırdığı ve ilk kez Ksenophon tarafından batılılara tanıtılan ve o zamanki adı "Trapezus" olan kadim şehre, uygun bir rüzgârda hızla süzülerek, erken olabilecek bir saatte vardıklarını söyler.¹⁶ Koch, kentin tarihsel geçmişini, 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden diğer seyyah ve araştırmacılar gibi, Ksenophon'a (M.Ö. 430-355) atıfla açıklamaktadır. Bilindiği gibi, Batılı seyyahların Karadeniz'i ziyaret etmeden önce, bölge ile ilgili bilgi edinmek için başvurdukları eserler, Strabon ve Pliny'e ek olarak Ksenophon'un eseridir.¹⁷ Dolayısıyla bölge ile ilgili 19. yüzyıl seyahatname literatüründe genel olarak Ksenophon tarafından kaleme alınan eser temel alınarak, kentin tarihini, Helen koloni-

seyahat etmiş ve daha sonra memleketine dönerek akademik faaliyetlerine devam etmiştir. Ayrıca 1846'da yayımlanacak seyahatnamesi için de bazı hazırlık çalışmaları yapmıştır. Bkz. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117527483.html#adbcontent> (erişim tarihi: 25.08.2020). Veysel Usta, "Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon adlı çalışmasında, antik dönemden modern döneme kadar kente gelen seyyah ve araştırmacıları ele alan bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Karl Koch da yer almaktadır. Bkz. Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander, Trabzon 1999, s.117-126. Yine Mustafa Aydın tarafından 6-8 Kasım 1998 yılında Trabzon'da düzenlenen sempozyumda "Alman Seyyah Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri" adlı çalışma bildiri olarak sunulmuştur. Ancak bu çalışma, sadece bir çeviri çalışmadır. Fakat Koch tarafından bölgeye dair verilen bilgiler, diğer kaynaklarla birlikte mukayese edilerek herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bkz. Mustafa Aydın, "Alman Seyyah Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, s. 407-422.

¹⁶ Karl Heinrich Emil Koch, *Wanderungen im Oriente, Reise längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond*, Weimar 1846, s.407.

¹⁷ Ksenophon, Pers Kralı Artekserses'i tahtan indirmek isteyen Kyros'un ordusuna katılır. Yapılan savaşta Kyros hayatını kaybedince, Yunan ordusu yani "Onbinleri" tekrar yurtlarına dönmek için Anadolu içlerinden geçerek kuzeydoğuya yürümüşlerdir. Adı geçen yapıtta bu yürüyüş esnasında Ksenophon ve beraberindeki askerlerin yaşadıkları ilginç olaylardan ve bölgede yaşayan yerli topluluklardan ayrıntılı bir şekilde söz edilmektedir bkz. Ksenophon, *a.g.e.*, s.8-10.

cilerle başlatma gibi genel bir eğilim göze çarpmaktadır.¹⁸ Ancak Ksenophon'un Batıda bir Klasik olan "Anabasis" adlı yapıtı incelendiğinde, bölgede varlığı bilinen İskitler, Makronlar, Kolkhlar, Driller, Mossynoikler, Khalybler, Tiba-renler gibi Helenlerden önceki çeşitli topluluklar hakkında da bilgi verdiği bilinmektedir.¹⁹ Koch bu topluluklara hiç değinmemekte, şehrin tarihi doğrudan Yunan kolonicilerine bağlamaktadır.

Koch, şehrin tarihine ek olarak, kentin adının etimolojik kökenine dair de bilgiler verir ve bölgeyi ziyaret eden bazı seyyah ve araştırmacıların da yapıtlarında belirttiği gibi²⁰, kentin adının Yunanca "masa" anlamına geldiğini yineler.²¹ O, şehri tarihsel bakımdan Yunan kolonilerine bağlayıp, Trabzon'un

¹⁸ Örnek olması bakımından bkz. John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray, London, s. 339; W. John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol: I, John Murray, London 1842, s. 160; Frederick Walpole, *The Ansayrri and the Assasins with Travels in the Further East in 1850 and 1851*, Vol: II, London 1851, s. 237; Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor*, John Murray, London 1891, s. 344; Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans and Greens Co., London 1891, s. 452-454.

¹⁹ Bilgin, *a.g.e.*, s.16-38. Bu bağlamda, bölge üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Bilgin, Karadeniz sahillerinin Helen kolonistlerin bölgeye yerleştiği dönemlerden çok önceleri iskân edildiğini ve Helen kolonistlerin bu sahilleri ilk defa ziyaret eden topluluk olmadığını söyler, Zira onlardan önce Fenikeliler ve Kartacalılar gibi kimi Akdenizli denizci kavimlerin ticari amaçlı olarak bölgeye geldiklerini ve bunun, bazı arkeolojik kazılardan elde edilen buluntularla da kanıtlandığını belirtir. Bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s.38. Buna paralel olarak, Tellioglu da Helen kolonicilerden önceki çağlarda, Doğu Karadeniz'de Orta Asya ve Türkistan'dan gelen Türk yahut Türklerle akrabalığı olan toplulukların yerleştiklerinden söz eder bkz. İbrahim Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander, Trabzon 2007, s.15-44.

²⁰ Fransız seyyah Texier de kentten bahseden bütün yazarların yinededikleri gibi, şehrin "masa" anlamına gelen "Trapezus" adını almasının nedeninin, sur duvarlarının genel yapısının dört köşe şekilde olmasından kaynaklandığını söyler bkz. Charles Texier, *Küçük Asya*, C: III, Çev.Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 154; Trabzon doğumlu olan Mekhitarist rahip Bıjışkyan da, kente dair bilgi verirken, bir tepenin üzerinde uzunca ve dört köşe şeklinde olan Trabzon kalesinin kıyıdan başlayarak kuzeyden güneye doğru uzandığını ve Eski kalenin masa şeklinde olduğundan "Trapeza" yahut "Trapezon" olarak adlandırıldığı bilgisini verir, Bıjışkyan, *a.g.e.*, s. 90.

²¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.411. Aslında kentin adının kökenine dair farklı görüşler vardır. Örneğin, İslam kaynaklarında, kentin adı, "Tarabazunde" veya "Atrabazunde" olarak geçmektedir. M.Ö. 519 tarihinde Medlerin ülkesi İranlılar eline geçmiş ve Kapadokya bölgesi ikiye ayrılmış ve deniz kıyısındaki bölge ayrı bir eyalet yapılarak buraya Pont Kapodokyası adı verilmiştir. Trabzon'da İran'ın 19. Pont eyaleti içinde yer almıştır. İranlılar, o zamana kadar adının ne olduğu bilinmeyen bu şehre, "Güneş Ülkesi" anlamına gelen "Hurşid Abad" adını vermişlerdir. Bazı kaynaklara göre, şehrin öndeki deniz kıyısında bulunan ve "Harmanlı kaya" denilen dört köşe şeklindeki kayalardan dolayı şehre, bu ad verilmiştir. Bazı kaynaklarda ise şehrin adının bir Köroğlu efsanesine dayandığı ve Tuğra Bozan'dan geldiği ileri sürülmektedir. Yine bazılarına göre, Trabzon çok eğlenceli bir şehir olduğundan, buraya "Tarap Efun" adı verilmiş daha sonra bu halk diline Trabzon olarak geçmiştir. Arap tarihçileri ise eserlerinde kentin adından "Tibarite", "Tibarende", "Trabende", "Trabzende" şeklinde söz ederler. Bu görüşü dikkate alanlar, bu isimlendirmelerin Trabzon'un otokton halklarından Taballar yahut Tibarenlere gönderme yaptığını ve bu nedenle buraya

kelime anlamını belirledikten sonra, şehrin fiziki dokusuna ilişkin gözlemlerini aktarmayı sürdürür. Ona göre, birbirine labirent biçiminde iç içe girmiş ev kümelerinin rengarenk olan hatları, şehre yaklaştıkça daha da belirginleşmekte ve çok farklı türdeki ağaçlar, özellikle de servi ağaçları, şehrin etrafını çevrelemektedir. Karadeniz, üstünde bir zamanlar bu mağrur şehrin yayıldığı taşların koyu kurşunu renkteki sert kayalarına kadar uzanır ve dalgalar binlerce yıldan beri, bu sert kayaları döver. Yalnız kentin bazı noktalarında, büyük bir olasılıkla, zaman içinde sular geri çekilmiş ve yoğun midye kabukları ile muhtelif yassı çakıl taşları 6 ile 12 adımdan fazla olmayan ve geniş bir biçimde uzanan düz kıyayı oluşturmuştur. Bu nokta boyunca, şehirde bir cadde yer almaktadır.²² Koch, devam eden satırlarda, kentin fiziki yapısı içinde yer alan ve gezi notlarında hakkında sıklıkla söz edilen kentin limanını betimler.²³ O,

Tibarenlerin ülkesi anlamına gelen Trabzon denildiğini öne sürerler. Bkz. Lowry-Emecen, "Trabzon", s. 302; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 99; Goloğlu, *a.g.e.*, s.15-16.

²² Koch, *a.g.e.*, s.407.

²³ Koch, bilgi vermemesine rağmen, aslında Trabzon'un en eski limanı, Roma imparatoru Hadrian zamanında kalenin uzantısına doğru inşa edilen yapay bir limandır. Ancak 19. yüzyılda sadece bazı kalıntıları ayakta kalan bu liman, yalnızca küçük tekneler hizmet verecek bir işleve sahipti. Bunu ek olarak, 19. yüzyılın başlarında kentte bulunan Bijişkyan, o dönem kentin en büyük limanının Çömlekçi olduğunu, fakat Kanıda/Ganita, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemer kaya, Mumhaneönü ile kalenin önünde Moloz limanı gibi başka küçük limanların da olduğundan bahseder. Trabzon tarihi ile ilgili 18. yüzyıla ait kayıtlarda, aslında, kentte farklı adlarla anılan limanlar olduğu görülmektedir. Bu limanlar arasında, Çömlekçi limanı, Kemer kaya limanı ve Gümrükçü iskelesi yer almakta ve bu limanlar Trabzon'un ekonomik hayatında önemli bir rol oynamaktaydı. Söz gelimi, Çömlekçi limanı, gemilerin limana yanaşarak mallarını yükleme ve boşaltması için uygun değildi. Yine 18. yüzyılda şehrin ticari hayatında önemli bir yer oynayan Çarşı mahallesine yakınlığı nedeniyle Moloz limanı da önemli bir işleve sahipti. Nitekim Aygün, kentin en eski ticari yapıları olan bedesten ve hanların ve batılı seyyahların kayıtlarında sıklıkla söz edilen Gümrük binasının burada yer alması nedeni ile 18. yüzyılda Trabzon'un ticari bakımdan en yoğun limanının Moloz limanı olduğunu ileri sürer. Bu nedenle, büyük gemilerle gelen emtia ve eşyalar, kiralanan kayıklarla karaya çıkartılmaktaydı. 19. yüzyılda da Trabzon'da gemilerin demirleyeceği bir limanın olmaması veya mevcut limanın kumla dolu olması nedeniyle, İstanbul'dan gemi ile gelen mühimmat, Trabzon'a iki yahut üç saatlik mesafede olan Polâthane limanına indirilmek zorundaydı. Yine yük ve yolcular buradan, kiralanan teknelerle tekrar Trabzon'a aktarılmaktaydı. Mavnacılar olarak isimlendirilen bu tekne sahiplerinin taşıma işini kendi koydukları kurallara ve kendi isteklerine göre yapmaları ise ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Nitekim mavnacılar, liman hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin önünde büyük bir engel oluşturmaktaydı. Buna ek olarak, Trabzon ve yakın çevresinde büyük gemiler için bir limanın olmayışı, gerçekten de ticari bakımdan büyük bir engel oluşturmaktaydı. Ancak kentin doğu ve batısında gemiler için daha güvenli olabilecek Polathane /Akçaabat yahut doğuda Sürmene gibi doğal koylar vardı. Bu bağlamda, 19. yüzyılda Trabzon limanına ilişkin bilgi veren kaynakların ekseriyeti, Trabzon'un Polathane ve Sürmene'ye olan bağımlılığının özellikle altını çizerler. Trabzon'da Fransız konsoloslu olarak görev yapan Dupre, 1803 yılına ait raporunda, Trabzon'da küçük gemilerin bile kullanabileceği bir liman olmadığını ve gemilerin kente geldiklerinde açıkta demirlemek zorunda kaldıklarından söz eder. Ardından kentte iki tane liman olduğunu, bunlardan birinin Trabzon'un batısındaki Platana'da (Akçaabat) olduğunu, diğerinin ise şehrin diğer ucundaki Çömlekçi limanı olduğunu belirtir. Ona göre, Platana'daki liman, kuzeybatıdan rüzgârlara

Trabzon limanının, eski Trabzon'un kayalık burnunun arkasında yer aldığını belirtir ve uzunlamasına yüründüğünde 15 dakikalık, enine yüründüğünde ise yaklaşık beş dakikalık bir sürede kat edilen bir uzunluğa sahip ufak bir körfezden oluştuğunu söyler. Küçük olan limanın, tehlikeli kuzey rüzgârlarına maruz kalması, doğrudan kuzeye açılması ve ev büyüklüğündeki dalgaların gemileri kayalara doğru sürüklemesi yüzünden, güvenli bir barınak olmadığını belirtir. Bu yüzden büyük gemiler limana girememekte ve açık denizde demirlemeyi tercih etmektedirler. Limanın ortası 12 adım genişliğindeki bir kıyı ile çevrelenmiş olup, buradan doğuya doğru bir yol uzanmaktadır. Bir düzine veya daha fazla sayıdaki yapılar, kıyının ardından yavaş yavaş yükselen bir tepeye ulaşmaktadır. Fakat bu yapılar, ikamet için olmaktan ziyade ticari eşyaların, özellikle de yiyeceklerin satışa sunulduğu pazar olarak kullanılmaktadır. Limanı doğu ve batı tarafından sınırlayan, dik biçimde yükselen kayalık tepelerde, eski zamanlarda kısmen küçük ve yuvarlak biçimli hisarlardan oluşan bazı kaleler inşa edilmiştir. İlginç olan şey ise, halkın bunları Trabzon'un daha eski hâkimlerine değil de Cenevizlilere ait olarak düşünmesidir. Gerçekten öyle olsaydı inşa tarihi en azından 12. yüzyıl olması gerekirdi. Kentin batı kısmındaki hisar, doğudakinden daha iyi muhafaza edilmiştir. Bunun nedeni, Doğu hisarının uzaklığı nedeniyle kendi haline terk edilmesi, ilkinin ise yani Batı hisarının, şehir için aynı zamanda önemli bir tabya işlevi görmesidir. Bu nedenle olsa gerek, muhafazasına büyük bir özen gösterilmiştir. Ayrıca kentin Batı kısmındaki hisar, karantina olarak kullanıldığı için, yakın bir zamanda yeniden tamir edilmiştir.²⁴

Koch'un da belirttiği gibi, Trabzon Rum Devleti döneminde, Cenevizliler, kentte Leontokastron (Güzel Hisar) adında bir yapı inşa ederek, Galata'dakine benzer bir koloni oluşturmuşlardır. Cenevizlilerin burada kendilerine ait konsolosları, kervansarayları, ambarları ve fırınları bulunmaktaydı.²⁵ 19. yüzyılda bina gerek şehir için önemli bir savunma noktası gerekse karantina binası olarak hizmet vermiştir.²⁶ Bu bağlamda, Trabzonlu yazar Şakir Şevket, 1877 yılında yapının tabya hizmeti gördüğünü söyler.²⁷ Yine yüzyılın sonlarında

açık olmasına rağmen, mevsim sonlarında ve kış aylarında gemilerin demirlemesi için uygundur. Çömlekçi limanı ise, batı ve kuzeybatıdan esen rüzgârlara maruz kalmaktadır, fakat mevsimin uygun olduğu koşullarda, gemiler buraya demir atabilmektedirler. Bu konuda bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Dumbarton Oaks, Vol: I, Washington D.C, 2007, s. 180; Bijışkyan, *a.g.e.*, s.112; Cevat Şentürk, *Trebizond*, Arofis Matbaası İstanbul 1975, s. 26-28; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005, s. 131-132; Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2012, s.297; Yaşar Baytal, "Trabzon Limanı İnşası", *History Studies*, 5/3, 2013, s. 22-23.

²⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.408.

²⁵ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s.197.

²⁶ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s.34.

²⁷ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s.78.

kentte bulunan Lynch de Güzel Saray'ın duvarlarının yeşillikli bir platform üzerinde yer alan toprakların yerleştirildiği bir yere baktığı bilgisini verir.²⁸ Bu bilgiler, binanın 19. yüzyılın sonuna kadar savunma amaçlı işlevini devam ettirdiğine işaret etmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda kente gelen Feruhan Bey (1847) gibi bazı seyyahlar, yapının karantina binası olarak kullanıldığı yönünde bilgi verirler.²⁹ Yine 1850 yılında kenti ziyaret eden İngiliz politikacı Walpole, kentte geldikten sonra sağlık gerekçesi ile yabancıların tabii tutulduğu karantina binasının, denize tepeden bakan bir noktada şehrin en güzel yerlerinden birinde olduğunu belirtir.³⁰

Koch'un kentin fiziki yapısı içinde bilgi verdiği bir diğer konu ise, kentin sahip olduğu barınma koşullarıdır. Nitekim seyyah yapıtında, bir seyyah için her ne kadar Akdeniz bölgesine yapılacak olan seyahat rahat ve kolay hale gelse de, Karadeniz'in güney ve doğu sahillerinde, henüz seyahat kültürü yeterince yaygınlaşmadığı için, Batılı bir seyyahın, İstanbul'dan Trabzon'a olan yolculuğunun konforlu olmadığını söyler. Zira şehirde bir yabancı konaklayabileceği herhangi bir misafirhane yahut otel bulunmamaktadır. Kenti ziyaret eden kişi, ya haşerelerle dolu büyük kervansaraylarda konaklamak veya bir Hıristiyan aileye bir hayli para vererek evin bir bölümünü kiralamak zorundadır. Ardından Koch, kenti ziyareti esnasında deneyimlediği bu duruma dair şunları söyler:

Bizde nereye gideceğimizi bilmediğimiz için, eşyalarımızı güvertede bırakıp dik bir yol üzerinden ev bulmak için Trabzon'un tepelerine doğru yürüdük. Nihayet Avusturya-Rus konsolosu olan Cenevizli Gherisi'nin yardımıyla, Rumlardan sonra bütün kıyı ticaretini elinde tutan bir İtalyan'dan kötü durumda olan bir ev kiraladık. Günlük 3 Colonnattiye (4,5 akçe) iki oda tuttuk. Odalar ancak iki insanın yatabileceği büyüklükteydi ve yemekler oldukça kötüydü. Böcekler ve bitler bizi endişelendirdiği için, bir hafta boyunca geceleri bulutların altında geçirdik. Ama orada bile bizi lanet olası böcekler buldu. Her ne kadar Karadeniz sahili gündüz bana güzel görünse ve her ne kadar o zamanları güzel hatırlasam bile, geceleri bir o kadar korkunçtu ve bu adeta benim beynime kazındı. Çünkü yürüyüşten yorgun argın döndüğüm zamanlar, bu böcekler ihtiyacım olan uykuyu hep böldü.³¹

Seyyahın verdiği bilgiler ışığında, 1840'lı yıllarda kentte herhangi bir otel olmadığı ve diğer han ve kervansaray gibi barınma sağlayan yerlerin de hijyen bakımından ihtiyaçlara cevap vermediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek,

²⁸ H.F.B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol: I, Khayat, Beirut 1965, s. 31.

²⁹ P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrnt. D. Andreasyan, Çiviyazıları, İstanbul 1998, s.138. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, 18. yüzyılın ikinci yarısında, burada oldukça büyük ve güzel bir saray bulunmaktaydı. Ancak Rus bombardımanı nedeni ile saray adeta bir harabeye dönüşmüştü. Yapı, hem kente gelen ticari kervanların durak noktası hem de gemilerin demir attığı limana yakın bir noktada olması nedeni ile karantina istasyonu için uygun bir yerdi. Bu nedenle, bina 1838 yılından itibaren karantina binası olarak hizmet vermeye başladı bkz. Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s.36.

³⁰ Walpole, *a.g.e.*, Vol: II, s.218-219.

³¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 409.

burada Koch örneğinde de görüldüğü gibi, 19. yüzyılda kenti ziyaret eden seyyahlara, kendi ülkelerinin konsolosluklarının barınma konusunda yardımcı oldukları görülmektedir. Kentte ilk otelin ne zaman açıldığına dair kesin bir bilgi olmamasına rağmen, seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, 1860 yılında kentte Gâvur meydanında bir otelin olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü elçilik heyeti ile birlikte 1860 yılında Trabzon'a gelen Minutoli kayıtlarında, bir Alman tarafından işletilen, birinci katındaki balkonu çiçeklerle bezeli ve küçük avlusunda portakal ağaçları bulunan ahşap bir bina olan "Hotel d'Orient" adında bir yerde kaldıklarından söz eder.³² Yine Fransız doğa bilimci olan ve kent ve yakın çevresinde bazı incelemelerde bulunan Deyrolle, 1869 yılında kentte bir Fransız ile bir İtalya'nın işlettikleri bir otelin olduğu bilgisini verir. Deyrolle'den on yıl sonra kente gelen, İngiliz mühendis Barkley de, kaldıkları otelin denize doğru uzanan küçük bir burun üzerinde olduğundan ve buradan denize kadar karla kaplı olan Lazistan dağlarının muhteşem manzarasının açık bir şekilde görülebildiğinden söz eder.³³ Seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, kentte ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konaklama amaçlı bazı otellerin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Koch, kentin üzerinde kurulduğu coğrafi alan hakkındaki gözlemlerini de aktarır. Ona göre, bölgedeki 8-12 saatlik mesafede girintili çıkıntılı bir hat olan ana dağ sırtı, kıyıya doğru paralel bir şekilde uzanır ve daha çok dik bir açıyla denize doğru ulaşır. Bu uzantının her iki başlangıcı arasında, bir ırmağın kaynağı doğar ve ırmak buradan akar. Kollar ana sırttan ne kadar uzaklaşırsa, o ölçüde alçalır ve düzleşir. Daha çok yelpaze biçiminde dağılan kollar, yeni oluşan açılarda, ufak dere ve çaylara kaynak vazifesi görür. Yelpaze biçimindeki yayılma birkaç kez tekrarlanır, ancak sonuncusu en önemlisidir. Bu kısa uzunluktaki yelpaze biçimindeki dağ kolları, Trabzon'da da bulunur ve bunlardan birinin üzerinde Trabzon şehri kurulmuştur. Bu dağ kolu, denize kadar uzanır ve gözden kaybolur. Arka kısmı daha az eğimli olup, daha sonra dik bir şekilde aşağıya iner. Asıl hisar tepeye doğru genişler ve denize kadar ulaşır. Üzerinde kale olan masa biçimindeki dağ kolu, dardır ve genişliği, yürüyerek 8-10 dakikadan fazla değildir ve ani bir şekilde batıya doğru çok küçük olmayan ve üzerinde Ayasofya kilisesinin kalıntıları bulunan kıyı ovasına iner. Fakat Doğu yönünde Erzurum kervan yoluna açılan sarp ve dik bir boğazla sınırlanır. Güneyde ise masa biçiminde olan dağ kolunun sırtı, önemli bir bağlantıya sahiptir ve burada 20 adımlık bir kol vasıtasıyla üst kısım ile bağlantı kurulabilir. Şimdi mısır tarlalarının olduğu yerde, bir zamanlar Trabzon Krallığı döneminde debdebeli binalar ve her şeyden önce büyük bir tiyatrunun bulunduğu yerin düz bir biçimde genişlediği noktada, nöbetçi kuleleriyle donanmış yüksek bir duvar, üst kesimle bağlantıyı keser. Burada aşağı varoşa kadar uzanan dağ kolu, 25 dakika süren bir genişliğe sahiptir ve hisarın bulunduğu

³² İlhan Pınar, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.108.

³³ Barkley, *a.g.e.*, London 1847, s.347.

yerdeki gibi asla dik bir biçimde inmez; düz bir biçimde genişler ve batı tarafında yüzlerce ayağı geçen bir teras oluşturur. Bu tepe Boztepe diye adlandırılır ve yoğun bir yeşillikle kaplı güzel bir düzlük oluşturur. Boztepe tümüyle adı Değirmendere olan büyük bir vadiye uzanır ve üst tarafta kervan yolunu içine alarak sınırlanır³⁴

Seyyahın da belirttiği gibi, Trabzon kenti, üzerinde kurulmuş olduğu alan itibari ile denize doğru dik inen derelerin birbirinden ayırdığı sırtlar üzerinde kuruludur. Şehrin üzerinde yer aldığı dağ sırtı ise, deniz kıyısına doğru dik yarılarla inen Değirmendere, Tabakhane deresi ve Zağanos deresi gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren yükselerek bazı basamaklara ayrılır. Şehrin üç kilometre güneydoğusunda, şehrin yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe tepesi yer almaktadır. Bu tepenin daha batı kısmında Soğuksu adında bir tepe yer alır. İşte kent, yükseklikleri 200 metreyi aşan bu tepelerin kuzey eteklerinde, mahallerin meyillerinin biraz azaldığı kesimlerden başlayarak, adeta bir amfiteatr gibi alçak yarıların üstüne kadar yayılır.³⁵ Ardından seyyah, kenti ziyaret eden diğer bazı seyyahlar gibi³⁶ şehrin önemli tarihsel sembollerinden biri olan kalesi hakkındaki gözlemlerini aktarır. O, ilk olarak bir masayı andıran Trabzon kalesinin, her iki taraftaki kenarının hemen hemen aynı derecede devam ederek, liman körfezinin çevrelediğini ve tekrar bir düzlük oluşturarak Boztepe'nin orta yerinden denize ulaştığını söyler. Daha sonra kalenin, daha geniş olan batı kenarının şehrin dış kısmında yer aldığını ve kervan yolu ile ve daha önce sözü edilen boğazla hisardan ayrıldığı bilgisini verir. Dar olan doğu kenarı ise, boynuzu doğuya taşıyan harap durumdaki yıkıntıları ile limanı sınırlayan kayalık tepede sonlanır. İstanbul'dan kovulan Komnenlerin bir dönem hâkim olduğu bu mağrur kale, eski sahiplerinden bazı izler taşısaya da, ıssız ve boştur ve yıkılmış olan duvarlarında bolca sarmaşık ve diken büyümüştür. Kale, yatay duvarlarla birbirinden ayrılmış üç bölümden oluşmaktadır ve zamana ve güçlü fırtınalara karşı duvar ve kuleleriyle karşı koymayı başarsa bile, bazı taşlar yerinden çıkmaya başlamıştır.³⁷ Koch, şehrin üzerinde kurulu olduğu coğrafyadan o kadar etkilenir ki, “bütün şarkta Trabzon'dan başka böyle hoş bir görüntü sunan başka bir şehir görmedim ” diyerek hayranlığını dile getirir.³⁸ Ardından kentin sokak ve caddelerine dair bilgiler vermeye yönelir. Ona göre, kentin dış

³⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.411-412.

³⁵ Tekindağ, *a.g.m.*, s.455.

³⁶ Örnek olması bakımından bkz. Kinneir, *a.g.e.*, s. 338, P. Minas Bijişkyan, *a.g.e.*, s.92-102; 1857 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a bir tetkik gezisi yapması için görevlendirilen ikinci mabeyinci Ragıp Bey'e refakat eden doktor Perunak Feruhan Bey, şehrin kalesine dair ayrıntılı bilgiler verir. Bkz. Bijişkyan, *age*, s.131-134; James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878, s.364; Amand Freiherr Von Schweiger Lerchenfeld, *Armenien*, basım yeri yok 1878; Tozer, *a.g.e.*, s.451. Yine 19. yüzyılın sonlarında kenti ziyaret eden H.F.B. Lynch de kimi dikkat çekici fiziksel özellikleri olan kaleye dair eserinde bazı bilgiler sunar bkz. Lynch, *a.g.e.*, Vol: I, s.13-15.

³⁷ Koch,, *a.g.e.*, Vol: I, s.414.

³⁸ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.413.

kısımlarındaki varoş, uzaktan eşsiz ve dostça bir görünüm sergiler. Güneş ışığı altında şehrin dar sokaklarında yüründüğünde, göze hiç de hoş gözükmeyen, evlerin yalnızca yüksek beyaz duvarları görünür. Kentin cadde ve sokaklarında, İstanbul'da olduğu gibi, evlerden atılan çöpler ortada değildir ve sokaklarda sürüler halinde dolaşan köpekler de yoktur. Bunun tersine, kentin cadde ve sokaklarında dikkat çeken bir düzen ve temizlik, hoş bir izlenim yaratmaktadır. Buna ek olarak, kentin sokakları, bazen düz bazen de dolambaçlıdır. Bazen de birden başlamakta ve bitmektedir. Bu nedenle, şehrin sokaklarında gezen bir yabancı için, bu labirenti andıran yerde yol bulması oldukça güçtür. Sokakların genişlikleri 6-8 ayağı geçmez. Sadece tek kişinin geçebileceği sokakların orta kısımları suyun akışıyla çukurlaşmış durumdadır ve her iki tarafta da dar bir yaya kaldırımı vardır. Trabzon'un sokak ve caddelerinde akşam serinliğinden önce gezenlere nadiren rastlanır. Rastlandığında da, insanlar, beyaz duvarlardan yansıyan sıcakla çekilmez olan dar sokaktan hızlı bir şekilde geçerler.³⁹ Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların, burada Koch örneğinde olduğu gibi, geldikleri yerin fiziki yapısı içinde dikkat çekici buldukları yerlerden biri de, cadde ve sokaklar olmuştur. Seyyah ve araştırmacıların verdikleri bu bilgiler, cadde ve sokaklar üzerinden bir Batılı'nın perspektifinden ziyaret edilen yerin gelişmişlik düzeyini ortaya koyması bakımından önemli bilgiler içerdiği söylenebilir.⁴⁰ Koch'un izlenimleri değerlendirildiğinde, onun kentin sokak ve caddelerini İstanbul'la mukayese edildiğinde, daha temiz ve düzenli bulunduğu görülmektedir. Seyyahın labirente benzediğini söylediği cadde ve sokaklar ise, kentin üzerine kurulu olduğu coğrafi alanın fiziki koşulları ile ilişkilidir.⁴¹

Koch'un kentin fiziki dokusu içinde gözlem ve incelemelerine yansıyan bir diğer şey de, Trabzon'daki geleneksel olarak inşa edilmiş evlerdir. O, ilk olarak kentteki ev düzenlerini bazı katı kuralların belirlediğini söyler. Ardından evin selamlığı da dâhil olmak üzere hiçbir evin, sokak tarafına inşa edilmediğini ve arkada daha çok bahçeye benzer bir avlu içinde yüksek sokak duvarların karşı tarafında bulunduğunu belirtir. Zira ev avlu haricindeki olası bakışlardan uzak olmalıdır. Seyyah evlere dair daha ayrıntılı bilgi vererek şunları söyler:

Zemin katta hayvanların kaldığı odalar ile havanın sıcak olduğu zamanlar kullanılan bir veya daha fazla sayıda serin odaları bulunan Trabzon'un varoş evleri, bir zemin ile onun üstüne inşa edilen bir kattan oluşur ve çok az istisnalar dışında, ekseriyeti birbirinin aynıdır. Evin dış tarafında tahta bir merdiven bulunur ve bu merdiven ile avlu tarafında bulunan bir

³⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.415.

⁴⁰ Trabzon'un 19. yüzyıldaki fiziki yapısına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, ss. 18-57.

⁴¹ 19. yüzyılın ilk yarısında kente gelen ve uzun süre bir Ermeni ailenin evinde kalan Alman bilim insanı ve seyyah Fallmerayer de kentin sokaklarının genişliğinin 6-8 adımı geçmediğini, yolların iyi malzeme kullanılarak inşa edildiğini ve her iki tarafta olmasa bile, bir tarafta yayalar için bir kaldırım olduğunu söyler. Bkz. Jakob P. Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoglu, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.46.

veya iki tarafa açılan koridora ulaşılır ve buranın genişliği ailenin günün bir kısmını geçirmesi için yeterlidir. Ayrıca sayısı ailenin zenginliğiyle doğru orantılı olarak evin bütün odaları avluya açılır. Avlu bahçeye benzer ve ağaç fundalıklarla bezenmişse, yılın sıcak günlerinde aile için gece ve gündüz dinlenme yeri işlevi görür. Geleneksel Trabzon aileleri, genel olarak bahçenin ortasında, kimi zaman ise kenarda bulunan uzun dallı ceviz ağacı, zeytin veya sidre eriğinin ferahlatıcı gölgesinin altında dinlenir. Bazen de bunun yerini çitlembik ağacı tutar. Küçük incir, nar, defne ve nadir güller genelde dış tarafta, özellikle de evin dış duvarlarında yer alır. Aile yılın üçte ikisini avluda geçirmesine rağmen, çevresini güzelleştirmek için herhangi bir çaba göstermez. Örneğin, bir kere dikilen ağaç kendiliğinden büyür. Kuruyan bir dalı kesmek için insan hiçbir emek sarf etmez ve diğerlerine zarar vermemek için basitçe kırar.⁴²

Şehrin dar bir kıyı şeridinde sıkışmış olması, tıpkı cadde ve sokakların olduğu gibi, evlerin de iki katlı ve dar alanlara sıkışmasına sebebiyet vermiştir. Seyyahın da sözünü ettiği gibi, iki katlı Trabzon evlerinin üst katında odalar ve salon, alt katında ise hayvanlar için kullanılan ahır ve kiler yer alırdı. Genel olarak ana binadan ayrı olup avlunun bir köşesinde mutfak, avlunun diğer köşelerinde ise evin su ihtiyacını karşılamak amacı ile bir su kuyusu ve tuvalet bulunurdu.⁴³

Sürmene Kasabasının Fiziki Yapısı

Koch, Trabzon'dan ayrıldıktan sonra, bir yelkenli ile Rize'ye doğru yola çıkar ve yol güzergâhı üzerinde bulunan Sürmene'ye uğrar. Seyyah normalde kara yolu ile sekiz saat süren Sürmene'ye beş saat süren deniz yolculuğu sonrasında ulaştıklarını söyler. Ona göre, yabancılar bu bölgeye nadiren gelmektedirler ve bu nedenle, onların yabancı olduğunu gören bazı insanlar

⁴² Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.415.

⁴³ Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyeye Sicillerine Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016, s.135. Trabzon evlerinin yapısıyla ilgili başka bilgiler de bulunmaktadır. Sözgelimi, odalar arası geçişi sağlayan sofalar, hemen her evde olurdu. Buna ek olarak, geleneksel bir Osmanlı evinin hemen hepsinde bulunan önemli bir eklenti de bahçe ve avlulardır. Evin tamamlayıcı bir unsuru olarak, neredeyse her Osmanlı evinde yer alan ve İslamiyet'teki mahremiyet kavramını korumak için yüksek duvarlarla çevrili olan avlu, ev halkına sokağa çıkma ihtiyacını ortadan kaldıran sosyal bir ortam sağlıyordu. Çamaşır ve bulaşık yıkama, kışlık yiyecekleri hazırlama, odun kesme, hayvan bakımı, yemek ve ekmek pişirme gibi çeşitli işler için kullanılan bu yer, her aile için vazgeçilmez bir özellik taşımaktaydı. Ayrıca ailenin günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında çok önemli bir yere sahip olan avlu ve bahçelerde, fırın, kenef ve hamam odaları da bulunurdu. Türkmenoğlu, *a.g.t.*, s.135-136. Yine bu konuda bkz. Suraiya Faroqi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s.100-101; Turan Açık, "Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler", *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, Ed.Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 221

meraktan koşarak onları görmek için yanlarına gelmişlerdir. Ardından gece konaklayacakları kahvehaneye gitmişlerdir. Seyyah, Sürmene'deki evlerin oldukça dik ormanlık bir alan içine yayıldıklarını, çünkü bölgenin yamaç olduğunu söyler.⁴⁴ Akabinde Sürmene'nin Karadere'nin sağ tarafında yer aldığını ve özellikle Karadere vadisi ile yan vadiler ve doğu tarafındaki iki küçük vadiyi de içeren bir derebeyinin merkezi olduğunu ve derebeyin burada ikamet ettiğini yazar. Devam eden satırlarda, Koch, Sürmene'ye dair şu bilgileri aktarır:

Buradakine benzer bir limanı hiçbir yerde görmedim. Aslında vakti ile limanın bu noktada olup olmadığından da şüphe duyuyorum. Küçük bir dere, hemen yakındaki bir noktadan denize dökülmekte ve döküldüğü yeri küçük burun çevrelemektedir, ancak doğuya doğru gidildiğinde ağzı açıktır. Arrianus tarafından Hissus olarak adlandırılan liman, bu adı 4.yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Görüldüğü gibi, günümüze kadar gelen bu ad, 'Sufarmia' yahut 'Sufurmene' olarak tekrar ortaya çıkmıştır. Sürmene derebeyliğinin otlak ve ormanlık bakımdan oldukça zengin bir yer olduğunu ve bu nedenle, bölgede yaygın bir şekilde hayvan yetiştiriciliği yapıldığını öğrendim. Karadere'nin merkezden dağınık olarak 20 tane köyü vardır. Ancak bir yabancı için bir yerin nerede başlayıp nerede bittiğini anlamak oldukça zordur. Vadi boyunca Bayburt'a giden bir yol vardır ve iyi bir atla ancak iki günde oraya ulaşılabilir.⁴⁵

Koch, Sürmene'nin adının Hissus'tan zaman içinde değişerek Sufarmia' yahut 'Sufurmene'ya dönüştüğünü iddia atmaktadır. Bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Örneğin, bölge üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan Bilgin, Sürmene adının etimolojik kökeni ve bölgedeki ilk yerleşimin ne kadar eskilere gittiği hakkında araştırmalar yapmıştır. O, Sürmene'nin ilk kurulduğu yere ait en eski bilgiye Arrianus'un ünlü eseri Periplo'da bulunduğunu söyler ve Koch'un da belirttiği gibi, Araklı çarşısı kenarındaki Araklı kalesi harabesinin olduğu noktanın, Arrinaus'un yapıtında "Hyssos" olarak geçtiğini belirtir. Daha da önemlisi, bu adın içerdiği "ss" son ekinin M.Ö. 3 ve 2 bin yıllarında yer adlarında "ss-nd" ve "nt" gibi son ekleri Anadolu yerli halkının kullandığının bilim dünyasında da kabul edildiğinin altını çizer. Ona göre, Hyssos'taki kale Roma döneminde olduğu gibi, Bizans döneminde de aynı isim altında benzer amaçlarla kullanılmaya devam etmiştir. Fakat 5. yüzyıla gelindiğinde, anılan adın yerine bugünde kullanılan "Sürmene" ismi kullanılmaya başlamıştır. Bilgin ayrıca Norveçli Türkolog Brent Brendemoen'a atıf yaparak, başlangıçta Bizans döneminde ortaya çıktığı için, "Sürmene" adının Yunancadan gelebileceğini düşündüğünü, ancak daha sonra yaptığı çalışmalar neticesinde bu adlandırmanın kesinlikle Yunanca olmadığı sonucuna ulaştığını söyler. Zira Brendemoen, Pazar'a bağlı "Sürmenat" köyünün varlığına işaret ederek, bu köyün Laz bölgesi içinde olduğundan, Sürmene adının Lazca olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak Bilgin, yaptığı çalışmalar neticesinde, bu bölgede Lazca konuşulmadığını ve bu

⁴⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.2

⁴⁵ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.3-4.

adın Lazcada herhangi bir anlam taşımadığını tespit ettiğini yazar. Daha sonra araştırmalarını derinleştiren Bilgin, Balkanlarda yer adları ve anlamları üzerine çalışmalar yapan yapan Skender Rızaj'ın yardımı ile Sürmene adının aslının Frygce olduğunu tespit ettiğini ve “Surm” kelimesinin bu dilde “mor renkli toprak”, “ağaç” gibi anlamlar taşıdığını, “Ania” adının ise “yan”, “taraf”, yahut “bölge” anlamı taşıdığını ve dolayısı ile “Surmania” adının mor renkli toprakların bulunduğu bölge anlamına geldiği bilgisini verir.⁴⁶ Yine seyyahın da üzerinde durduğu gibi, Sürmene'den ilk olarak söz eden Arrianus'un eserinde, Trabzon'un yaklaşık olarak 33.3 km doğusunda yer alan “İssiporto” ve adını buradan alan “Isso” nehrinden bahsedilir ve burada bir Roma askeri garnizonu bulunmaktadır. Hyssus/ Isso nehri eski kaynaklardaki tarihi Sürmene nehri/Surmene river yahut bugünkü adı ile Karadere'dir. Hyssoporto/Issoporto ise tarihi Sürmene yani bugünkü Araklı doğal limanıdır. Sürmene ilk olarak bir Roma askeri üssü olarak Karadere'nin ağzında ve doğal limanın sahilinde kurulmuştur.⁴⁷

Koch, devam eden satırlarda gece konakladıkları kahvehaneye dair de bazı bilgiler verir. O, kahvehanenin 12 fit⁴⁸ yükseklikte olduğunu ve yapımında taş yahut ahşap kullanıldığını söyler. Bu gibi yapıların genel olarak bir yahut iki odası bulunmaktadır ve yukarı kattaki odalara ahşaptan yapılmış dik bir merdivenle çıkılmaktadır. Seyyah bu yapıların İstanbul'daki kahvehaneler ile Macaristan'daki Avusturya askerlerin kullandıkları gözetleme kulelerinin büyük bir benzerlik gösterdiğinden söz eder. Ona göre, özellikle sıcak yaz günlerinde bu binaların oldukça havadar olan teraslarında mısır ve darı kurutulur. Halkın oturduğu evler ise uzaktan seçilmesi zor olan dik fundalıklar içinde yer alır ve bu evlerin bir tane büyük avlusu vardır; burası tüm hane halkı ile birlikte hayvanlar için de kullanılır. Ancak Koch, Trabzon'da olduğu gibi, burada da böcekler yüzünden gece boyunca uyuyamadıklarını belirtir.⁴⁹

Of Kasabasının Fiziki Yapısı

Seyyah, Rize'ye doğru seyahatine devam ederken, yol güzergâhları üzerindeki Of'a da uğrar. O, ilk olarak buranın “Ofius” olarak da isimlen-

⁴⁶ Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s.22. Buna ek olarak, “Sürmen” kelimesindeki ‘r’ ve ‘m’ harflerinin verdiği sesin oluşturduğu “rem” kelimesi, Arnavutçada, Frygce, Hititçe ve Troyanca gibi dillerde “bakır” anlamına gelmektedir. Bu bilgiler bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Sürmene bölgesi çeşitli madenlerin olduğu- özellikle de zengin bakır madenlerinin olduğu bir bölge olmalıdır ki, Frygcede “renkli topraklar” anlamına gelen bir adla isimlendirilmiştir bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s.31. Bu nokta, Roma'nın doğu sınırını korumakla görevlendirilen ve bugün Gümüşhane'ye bağlı Sadak köyündeki antik Roma şehri ve lejyon karargâhı olan Satala'nın sahile en kısa mesafeli bağlantısını sağlayan Karadere vadisindeki tabii yolun ucunda ve Satala'nın limanı durumundadır. Arrianus'un bölgeyi ziyaret ettiği dönemde, Satala'dan Trabzon'a doğrudan bir yol olmadığı için, Arrianus ve imparator Hadrianus büyük bir olasılıkla bu yolu kullanarak Trabzon'a ulaşmış olabilirler bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s.31-32.

⁴⁸ 1 feet=30.48 cm'ye eşittir.

⁴⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: II, s.4

dirildiğini ve tıpkı Sürmene’de olduğu gibi bir derebeylik merkezi olduğunu ve derebeyliğin 24 köyden oluştuğu bilgisini verir. Ardından eski dönemlerde Kolkhların, Tzanların (Canların veya Sannilerin) sınırları dâhilinde olduğundan bahseder. Ona göre, Canlar yahut Sanniler etnik olarak Gürcü’dürler ve Canik kelimesi, etimolojik olarak bu isimden gelmektedir. Of’un içinden akan dere, Rumlar tarafından Osanik (Yılan deresi) olarak adlandırılrsa bile, eski “Ophius” şehri, Rumca adı Kalos Patamos (Güzel Irmak) olan ırmağın ağzında idi. Seyyah ayrıca daha o dönemlerde Of adının⁵⁰ tüm sancak için kullanılmasını şaşırtıcı bulduğunu söyler.⁵¹ Yine Koch’un antik kaynaklarda adı geçen Tzanları (Canlar yahut Sannileri) etnik olarak Gürcü olarak göstermesi ve Canik bölgesinin adının da bu topluluktan geldiği yönünde verdiği bilgiler de nesnel ve bilimsel gerçekliklerle örtüşmediğini belirtmek gerekir.⁵²

⁵⁰ Bölge üzerine kaleme alınan bazı çalışmalarda, Of adının, Yunancada “yılan gibi” anlamına gelen “Ophius” kelimesinden geldiği yönünde bilgiler yer almaktadır. Ancak Karadeniz bölgesindeki yer isimleri üzerine çalışmalar yürüten bazı araştırmacılar, bu görüşe katılmamaktadır. Onlara göre, bütün sahil şeridinde adının kökeni Yunanca olan Tripolis (Tirebolu), Athena (Pazar) ve Pavraea (Bafra) gibi sadece üç büyük yerleşim yeri vardır. Bu nedenle, Telliöglü, “Of” isminin Yunanca kökenli olma ihtimalinin tekrar ele alınması gereken bir mesele olduğunu ileri sürer. Ayrıca o, 19. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlayan bir kasabaya antik dönemden kalma bir ismin verilmesinin de çok rasyonel olamayacağını altını çizer. Bkz. İbrahim Telliöglü, “Of Tarihine Dair bazı Gözlemler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18, 2015, s.98.

⁵¹ Koch, *a.g.e.*, Vol: II. s.6.

⁵² Bilgin, M.Ö. 400 yıllarında iki ayrı topluluk olarak görülen ve bölgenin otokton topluluklarından olan Makronların ve Drillerin yaşadıkları bölgenin beş yahut altı asır sonra Kapadokya valisi olarak bölgeyi ziyaret eden Arrianus tarafından Tzanların/Canların yaşadığı bölge olarak anıldığını söyler. Ona göre, Arrianus’un bu tanımlamayı yaparken dayandığı kriter, sadece Driller gibi Canların da, Trabzon kentinde yaşayan ve bölgenin otokton hakları ile herhangi biri ilgisi olmayan Helen veya Romalı kolonicilerin can düşmanı olmaları değildir. Her ne kadar Arrianus eserinde belirtmesi de, o, büyük bir olasılıkla, Satala’daki Roma lejyonundan Trabzon’a gelirken, geçtiği bölgeden edindiği izlenimler ışığında bu görüşe varmıştır. Trabzon ve çevresindeki dağlık bölgede yaşayan Canlar, sürekli isyanlarla Roma’nın bölgedeki hâkimiyetine gölge düşürmüş ve ancak Justiniaus döneminde itaat altına alınmışlardır. Yine adlandırmalar yalnızca coğrafi bölgeye göre değil, aynı zamanda adlandırana göre de değişiklikler gösterebilmektedir. Söz gelimi, 11. yüzyıl Gürcü kaynaklarında Bayburt’tan Borçka’ya olan Çoruh vadisinin kuzeyi, “Chanet” olarak geçmektedir. İslam ve Osmanlı kaynaklarında Samsun’a kadar olan bölge “Canik” olarak geçmektedir. Yine 1350’li yıllarda Samsun- Ordu- Giresun bölgesindeki Türkmen beylikleri de Canik beyleri olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla Bilgin, elde edilen bilgilerden ve bölgede Canlara işaret eden yer adlarından hareketle, Trabzon’un güneyine ve doğusuna düşen topraklarda, güneyde Maçka-Torul- Gümüşhane, doğu ve kuzeyde Of/ Solaklı deresinin batı yakasından itibaren Sürmene-Yomra bölgesi olarak sınırları çizilen coğrafyada yaşayan Canların, çok daha batıda yer alan Samsun bölgesine adlarını vermelerinin ise pek mümkün olamayacağını altını çizer.⁵² Yine Koch’un belirttiği gibi, tarihsel olarak Of kazası yayıldığı alan itibarı ile iki vadiden oluşmakta ve bu vadileri oluşturan dereler Solaklı ve Baltacı dereleri olarak adlandırılmaktadır. Daha sonraki tarihlerde Of ağalarının Solaklı ağaları ve Baltacı ağaları olmak üzere adlandırılmaları ve gruplandırılmalarının temeli ise Of’un iki zemet şeklinde bölünmesi teşkil etmiştir. Bu ikili sistemin, süreç içerisinde iki ocağa bağlı gruplar arasında şekillendiği görülmektedir. Bilgin, Osmanlı arşiv belgelerine

Karl Koch ayrıca Ofluların ilginç bir topluluk olduklarından ve atalarından kalan özel bir dil konuştuklarından da bahseder. Ona göre, konuştukları bu dil yüzünden komşuları olan topluluklar onları anlamaz. Bu halkın gelenek ve göreneklere vahşicedir ve yabancılara karşı kendilerini ölçülü, cesur ve misafirperver olarak gösterirler. Bölgeyi ziyaret eden kimi Batılı seyyah ve araştırmacının Ofluların konuştukları dilin, diğer topluluklardan farklı olduğu yönünde verdikleri bilgi, çeşitli tartışmaları da beraberinde getiren bir meseledir. Bu bağlamda, Tellioglu, bölgedeki çift dillilik konusunun, özellikle yabancı araştırmacılar tarafından yanlış anlaşılabilir bir mesele olduğunu söyler. Çünkü bu yönde çalışmalar yürüten kimi araştırmacılar, Osmanlı toplumunun sosyal dokusuna yeterince vakıf olmadıkları, Doğu Karadeniz'deki iskân tarihini bir bütün halinde ele alamadıkları ve bölgedeki cemaatler arası ilişkileri derinden takip edemedikleri için, bölgede konuşulan Rumcanın varlığını etnik kimlikle ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Ancak göz ardı edilen şey, Hristiyanlığı benimseyenlerin hangi bölgede bu dini benimsedi ise, o kilisenin ibadet dilini öğrenmesi zorunludur. Bu çerçevede, Of ve çevresinde yaşayanlar da Bizans kilisesine bağlı oldukları için Rumca öğrenmişlerdir.⁵³

2. İdari Yapı ve Yönetim Anlayışı

Seyyahlar tarafından kaleme alınan gezi notları yahut seyahatnameler ait oldukları dönemin, ülkenin yahut bölgenin idari ve siyasi yapısı hakkında da önemli olabilecek bilgiler içerir. Zira Osmanlı topraklarını ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacıların siyasi, emperyal ve misyonerlik faaliyetleri gibi siyasal ve dinsel amaçlar gütmeleri ve kendi ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarlarının takipçileri olmaları nedeni ile gelinen bölgenin siyasi ve idari yapısına dair yapılan gözlem ve incelemeler, onlar bakımından hayati bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda, gezi notlarına bakıldığında, Alman kökenli Koch'un da, buna duyarsız kalmadığı ve eserinde bölgedeki idari yapıya oldukça geniş bir yer ayırdığı dikkat çekmektedir. Seyyah ilk olarak Trabzon vilayetinin, eski Pontus İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünü oluşturduğunu ve Kızılırmak'ın döküldüğü yerden dar, fakat uzun bir kıyıyla (yaklaşık Sinop'un bir derece doğusu) Rus Gürcistan'ına kadar uzandığını söyler. Ardından Büyük Pontus

dayanarak, başlangıçta “beşli”, ve “yirmi beşli” “altmış dördlü” olarak üç gruba ayrılmış olan Of'taki bu sınıflandırmanın, günümüzde “yirmi beşli” ve “altmış dördlü” olarak iki grup şeklinde hatırlandığını söyler. Ayrıca “altmış dördlü” grubun Of'ta süregelen kimi kavgalar neticesinde tasfiye edilmiş olmasına bağlı olarak, halkın bu iki grup etrafında tekrar organize olduğunu ileri sürer. Of âyanı seçilen veya âyanlığı elde eden ağa, bütün grupların üstünde idi. Ancak 19.yüzyılda her iki grup kendi âyanını seçiyor ve vali de bunu onaylıyordu. Bkz. Bilgin, *a.g.m.*, s.121. Of'ta bulunan ağalar ve kökenlerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2005, s.185-200.

⁵² İbrahim Tellioglu, “Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak”, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz-Mevhibe Coşar-Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, s. 24.

⁵³ Tellioglu, “Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak”, s.24.

dağının arka kısmının vilayetin güney sınırını teşkil ettiğini yazar. Buna ek olarak, vilayet sınırlarına ayrıca yakınlarda Çoruh'un doğu yönünde akan bir kolu olan ve iki sancaktan oluşan bütün Acara-su bölgesinin dâhil olduğu ve vilayetin yalnızca 8-10 saatlik bir genişlikte olduğu bilgisini verir.⁵⁴ Koch, Trabzon vilayetinin Babıali için taşıdığı önem konusunda ise şunları söyler:

Türk İmparatorluğu içinde Trabzon paşalığı en önemlilerdendir ve Sultanın (II. Mahmud) bazı kıyı noktalarına daha çok önem vermesi çok eskiye kadar uzanmaz. Trabzon paşası eski Trabzon-Erzurum kervan yolunu, bir ölçüde yağmacı olan Laz, Hemşin ve Caniklilere karşı güvence altına almaya çabalamış ve bunda da genel olarak başarılı olmuştur. Rusların kendileri bile son Osmanlı-Rus savaşında (1828-1829) bu cesur soydan mustarip olmuştur. Rusya serbest liman olan Redutkale'yi kapatarak Avrupa ve Asya içlerine kadar ticaret yapılan önemli bir kervan yoluna el koyduğu zaman, İngiltere tarafından II. Mahmud'un dikkati buraya çevrilmiştir. Böylece Sultan Mahmud tüm dikkatini o zamana kadar ihmal edilen Trabzon vilayetine yöneltmiştir. Kervanların daha güvenli gidip gelmelerini sağlamak için, bölgede oldukça bağımsız hareket eden bölgenin derebeylerini tamamen kendine tabi kılmıştır. Kuvvet kullanarak yapılacak olan, hileyle yapılacaklardan daha başarılı olamazdı. Bu nedenle, Sultan Mahmud da siyasette sıkça kullanılan bir yöntemle derebeyleri arasında mevcut olan huzursuzluk ve çatışmayı bir araç olarak kullanmıştır. Haznedaroğlu Süleyman, verimli ve ormanlık olan Canik bölgesinin (Canlar'ın ülkesi, Gürcüce Caneti) hâkimi olup, tüm kıyıda etkiliydi. Bu yüzden diğer derebeylerinin kıskançlık ve endişelerini kazanmıştı. Öldüğü zaman yerine geçen en büyük oğlu Osman zamanında Yozgat'ta hâkim olan derebeyi ile uzun zamandan beri süren düşmanlık bir çatışmaya dönüşmüştür. II. Mahmud da Osman paşayı gerek mali olarak gerekse yardımcı birliklerle desteklemiş ve düşmanını baba mirasından uzaklaştırmıştı.⁵⁵

Görüldüğü üzere, Koch, Abdullah Paşa ile görüşmeden önce bölgenin 19. yüzyılın ilk yarısındaki idari alt yapısına dair kimi bilgiler vermektedir. Seyyahın sözünü ettiği Canik muhassılı olan Haznedarzade Süleyman paşa, Trabzon'un yerlisi değildi. Trabzon'a mütesellim olarak atanmadan önce (1810-1811) kente hiç gelmemişti. Ancak gerek Canik muhassıllığı sırasındaki hizmetleri gerekse Trabzon mütesellimliğine getirilmesinden sonraki sergilediği başarılı performans, onu Babıali nezdinde önemli bir kişi hale getirmiştir. Böylece arşiv kaynaklarına yansıtıldığı kadarı ile 1812 yılında vezirlik rütbesi ile Trabzon valiliğine getirilmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte, Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli

⁵⁴ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 417.

⁵⁵ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.419.

⁵⁶ Rıza Karagöz, "Haznedarzade Süleyman Paşa", Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.60. Süleyman Ağa başlangıçta valiliğe asaleten atanmış değildi. Ancak Hükümet âyan kökenli olması sebebiyle Süleyman beye vezaret vermek istemiyordu. Fakat Trabzon gibi önemli bir eyalet için bu bazı önemli problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermekteydi. İstanbul'daki yönetim bunun farkındaydı. Saydam, devlet görevlileri arasında buraya ya vali olarak gönderilebilecek uygun kişinin olmadığından yahut kimsenin böyle bir görevi kabul etmek

serhat vilayetlerinden biri idi. Çünkü Doğuda İran ve Rusya gibi güçlü devletlerle sınırdaş olduklarından, Osmanlılar diğer serhat eyaletlerinde olduğu gibi, Trabzon'a da tecrübeli devlet adamlarını göndermeyi özen göstermişlerdir. Seyyahın da üzerinde durduğu gibi, Sultan II. Mahmud döneminde, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sona ermiş ve ardından Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Ardından II. Mahmud taşrayı merkeze bağlamak üzere âyanlarla açık bir şekilde mücadeleye girişmiş ve âyanlara hâkim olmak için âyanın ölümünü bekleme, âyanları birbirine karşı kullanma yahut doğrudan kuvvet kullanma gibi üç farklı yöntemle başvurmuştur. Alınan bu tedbirler başarılı olmuş ve merkezîyetçilik sağlanmıştır. Elde edilen bu başarıların kalıcı olmasını ise, yapılan merkezîyetçi reformlar sağlamıştır.⁵⁷ Bölgeye gelen seyyahların idari yapı altında sıkça söz ettikleri ve Avrupa'daki feodal yapı ile özdeşleştirdikleri âyanlık kurumu, aslında Osmanlı Devleti'nin kendine özgü siyasi, sosyal ekonomik koşulları içinde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, bu kurumun ortaya çıkmasında klasik Osmanlı toprak sisteminde yaşanan değişikliklerin de önemi bir rol oynadığı söylenebilir. Zira 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uzun süren savaşlara girmesi ve bu savaşların devleti mali yönden olumsuz yönde etkilemesine bağlı olarak, iç mali kaynakların toplanmasında, Osmanlı Devleti'nin başka alternatifleri devreye sokmasına sebebiyet vermiştir. Bu kurumun ortaya çıkması aynı zamanda klasik Osmanlı taşra sisteminde de bir dizi köklü değişikliğin yapılmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Tımar sistemi olarak bilinen bu yapının bozulması taşrada yerel bir güç unsuru olarak birtakım idari, ekonomik ve askeri görevleri olan yeni bir zümrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵⁸ Ardından

istememesinden kaynaklı olabileceğini ileri sürer. Nitekim Faş memuriyetinde bulunan bazı âyanların sergilediği umursamazlığı önlemek, ülkenin âyan ve hanedan elinden kurtarılmasını sağlamak düşüncesi ile valilik, vezaret rütbesiyle eski Rikâb-ı Hümayun Kapu Kethüdası Osman Efendi'ye verilmek istenmiş, ancak o da görevi kabul etmemekte ısrar edince, Limni adasına sürülmüştür. "Cevdet Tarihi" adlı yapıtta, eski Çavuşbaşı Ahmed Aziz Efendi'nin, bunun üzerine Trabzon'a vali olarak tayin edildiği yazar. Fakat Şakir Şevket'in bizzat görüştüğü kimselerden aldığı bilgiye göre, bu adla Trabzon'da bir vali görev yapmamıştır. Bu nedenle, Saydam, bu atamanın da sadece bir tasavvur olarak kaldığını ileri sürer. Bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM*, 18, 2006, s. 285-317.

⁵⁷ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.6.

⁵⁸ M. Alaadin Yalçınkaya, "The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı", *OTAM*, S: 6, 1995, s. 346; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, The Institute of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.23-29. 18.yüzyılda tımarlar eski önemini kaybetmeye başladı. Anılan yüzyılda Trabzon sancağında, İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, tımar konusunda çok sayıda anlaşmazlık ve şikâyetin olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, kentte tımar mutasarrıfı olan kişilerin, savaş sırasında yükümlü oldukları halde savaşa katılmadıkları görülmektedir. Özellikle, bu durum, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaşlar ve Kırım'ı tekrar geri alma sırasında daha da belirgin hale gelmiştir. Trabzon ahkâm defterlerinde, bölgenin ünlü âyanlarından olan Canikli Ali Paşa döneminde zeamet ve tımar sahipleri ile devlet arasındaki anlaşmazlıklar oldukça artmıştır. Canikli Ali Paşa döneminde ayrıca tımar ve zeametlere dışarıdan müda-

seyyah, Süleyman paşanın vefatından sonra,⁵⁹ onun Trabzon valiliğine getirilen büyük oğlu Osman paşa hakkında bilgiler verir. O, ilk olarak Osman paşanın Osmanlı Sultanına daha da bağlandığını ve cesur, kurnaz ve hırslı bir kişiliğe sahip olduğu için, bölgede uzun zaman muktedir olduğunu ve bölgedeki dağlık yerlerin ele geçirilmesinde önemli başarılar gösterdiğini söyler. Kars'taki paşanın büyük bir orduyla kıyı dağlarının güneyinde olan Çürüksu'daki derebeyleri birbiri ardına boyun eğdirirken, Trabzon valisi olan Osman paşanın da güç ve silah kullanarak, bölgede huzursuzluk çıkaran bazı derebeylerinin üzerine yürüdüğünü ve onları ya bölgeden uzaklaştırdığını yahut itaat altına alarak etkisiz hale getirdiği bilgisini verir. Seyyah, böylece ilk kez Erzurum'a kadar uzanan ve bölgenin en önemli kervan yolunun güvenli hale getirildiğini ve dağların ortasında ikamet eden ve hatta hiç vergi vermeyen derebeylerin de baskın yapmalarının önüne geçildiğinin altını çizer. Ona göre, Osman paşa 1841'de vefat etmiş ve İstanbul'da ondan boşalan göreve gelmek için gerekli adımları atan kardeşi Abdullah, Trabzon'a vali olarak görevlendirilmiştir. Abdullah paşa, İstanbul'da dilden dile dolaşan Hıristiyanlara karşı olan acımasızlığı ile bilinmektedir. Ancak sahip olduğu nüfuzu sayesinde kendisine yönelen tüm tehditleri bertaraf etmiştir. Gazeteler vasıtası ile İngiltere'nin Trabzon'daki konsolosluğuyla yaşadığı sürtüşme, büyük bir gürültü koparmış, ancak bu olay, bir altın saatle kapatılmıştır.⁶⁰ Bu anlatımlara bakılırsa, Koch'a göre, Abdullah paşa, özellikle Hıristiyanlara karşı katı ve acımasız tutumu ile ün yapmış birisidir. Onun Müslüman olmayanlara karşı sergilediği adaletsiz tutum, merkezi hükümet tarafından bilinmesine rağmen, o, bölgede sahip olduğu nüfuz sayesinde yerini korumayı sürdürmektedir. Buna ek olarak, seyyah, Abdullah paşanın, Türk soyunun bazı tipik özelliklerine sahip olduğunu ve kendisinde adeta Türk halkının bir portresini gördüğünü söyler. Koch'a göre, Abdullah paşa, bir Batılının sahip olduğu güzellik anlayışından oldukça aşağı seviyede olmasının yanı sıra, ahlaki bakımdan daha da geride kalmış birisidir. Seyyah ayrıca tüm seyahati boyunca hiçbir yöneticinin, bu kadar Müslümanlığa bağlı olduğunu görmediğini ve onun Kuran'ın ve Hadislerin sadık bir taraftarı olduğunu söyler. Ona göre, Abdullah paşa bütün yeniliklerden, özellikle de Hıristiyan/gâvurlar vasıtasıyla gelenlerden tüm benliğiyle nefret etmektedir.

haleler olduğu yönünde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Trabzon'da tımar ve zeametlerde derebeylik, sipahi zorbalıkların düzenin bozulması ile yakından ilişkilidir. Bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, s.141 Yine bir kurum olarak âyanlığın ortaya çıkışı ve merkeze karşı taşranın siyasi, askeri, idari ve sosyo- ekonomik yapısında sahip olduğu role dair bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK, Ankara 1994, s.1-46.

⁵⁹ Hazinedârzâde Süleyman Paşa da Nisan 1818'de azledilmiş ve aynı yıl ölmüştür. Bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s.46.

⁶⁰ Koch, a.g.e., Vol: I, s.420.

Batılı tarzdaki yeni elbiseleri de zorunlu olduğu için giymektedir⁶¹ ve gerçek bir Türk olarak Batılılara karşı sevimli görünmeye çalışsa da, içten içe onlara nasıl zarar verebileceğinin planlarını yapmaktadır.⁶² Örneğin, 1843 yılında bir kervana saldırılıp yağmalandığında, İstanbul hükümeti tarafından yapılan incelemelerden elde edilen kanıtlar, Müslümanların suçlu olduğunu göstermesine rağmen, Abdullah paşa, olaya karışan suçluları, Türklere ziyade Hristiyanlar arasında aramıştır.⁶³ Bu bağlamda, Koch ile aynı dönemlerde kentte bulunan misyoner Wolff da, Abdullah paşayı, katı, dinsel inançları bakımından oldukça fanatik ve Batılılara karşı asla tahammülü olmayan birisi olarak tasvir eder. Ayrıca bölgede yaşayan ve her bakımdan geri kalmış Hristiyanları, medeni ve uygar hale getirmek için misyonerler tarafından yapılan her türlü çalışmanın yönetim tarafından sekteye uğratıldığının altını çizer.⁶⁴ Yine Koch'dan bir yıl sonra Trabzon'u ziyaret eden Alman seyyah Wagner, Abdullah paşanın, bölgede idarecilik yapan en son derebeylerinden birisi olduğunu ve onun yönetim anlayışının IV. Murat dönemi ile büyük benzerlikler gösterdiğini yazar. Ardından Koch gibi, onun sağlığının iyi olmadığını, hatta soluk benizli ve sarkık göz kapakları ile oldukça iğrenç görüldüğünü söyler. Onun bu hastalıklı halinin ve kötü sağlığına bağlı olarak çektiği sıkıntıların kendisini titiz ve acımasız birisi haline getirdiğini belirtir. Fakat Trabzon'un İstanbul'dan çok uzakta olmamasından ötürü, Avrupalı elçilik ve konsoloslukların, onun bölgedeki kötü yönetim anlayışına karşı adeta bir kontrol mekanizması işlevi görerek önüne set çektiklerini ve böylece Abdullah paşayı yaptığı zalimlikler

⁶¹ Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda III. Selim döneminde yenileşme yönünde bir takım adımlar atmaya başlamıştır. Bu yenileşme yönünde atılan adımlar, Sultan II. Mahmud döneminde Tanzimat ile birlikte daha kapsamlı ve sistemli bir hale gelmiştir. Fakat İstanbul'da uygulamaya konulan bu yeniliklerin Osmanlı taşrasında hayata geçmesi aynı hızda gerçekleşmemiş ve yapılan yenilikler belli bir zaman geçtikten sonra uygulamaya konulmuştur. Koch'un da burada Trabzon örneğinde sözünü ettiği gibi, taşrada Tanzimat ile birlikte yapılan yenilik ve reformlara yönelik önemli dirençler ortaya çıkıyordu. Zira Trabzon, bölgede çıkarlarını kaybetmek istemeyen bazı yerel unsurların yeniliklere karşı direnç gösterdiği ve bu nedenle, reformların uygulamaya geç konulduğu yerlerden biri idi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "*Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Sosyal Tepkiler*", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 361-424; Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul 2002; Musa Çadırıcı, "*Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması*", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, s. 191-198. Taşradaki yerel unsurların merkezde yapılan reformlara karşı gösterdikleri direnç, bölgeye gelen bazı Batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarından yakından takip etmek mümkündür. Örnek olması bakımından bkz. Ayşegül Kuş, "*XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W. J. Hamilton'a Göre Samsun ve Çevresi*", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, 2014, s. 4.

⁶² Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 421.

⁶³ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s. 422.

⁶⁴ Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, John W. Parker, London 1846 s. 109.

konusunda daha dikkatli olmaya zorladıklarına dikkat çeker.⁶⁵ Büyük bir olasılıkla Koch'un da yukarıda bahsettiği olaya gönderme yaparak, Wagner, bu zalim derebeyinin kötü yönetim anlayışını ortaya koyan çok sayıda örnek olduğunu, ancak güvenilir bir kaynak tarafından kendisine anlatılan bir olayın, onun Hıristiyanlara yönelik nefretini ve adaletsiz yönetim anlayışını ortaya koyması bakımından önemli olduğunu belirtir. O, bu olaya dair şunları söyler:

Erzurum'dan Trabzon'a gelen bir kervandaki bazı Türkler ve Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler, Rusya'nın himayesi altındaki bir yabancıyı öldürmekle suçlandılar. Ancak onların suçlu olduğunu ortay koyan herhangi bir delil yoktu. Sadece eşyaları arasında öldürülen adama ait olduğu sanılan bir mal bulunmaktaydı. Cinayetle suçlananlar, bunu Erzurum'daki bir Yahudi esnaf-tan satın aldıklarını söyleyerek iddiaları ret ettiler. Abdullah Paşa olayı duyunca, bunu gerek Rus tebaası olanlara yönelik sempatisini ortaya koymak için gerekse saygı duyduğu Rus elçisi Bay Ghersi'yi memnun etmek iyi bir fırsat olarak gördü. Bu nedenle, suçluların suçlarını itiraf etmeleri için her türlü işkence yönteminin kullanılmasını emretti. Hıristiyan olanların başları demir bir çemberin içine konularak sıkı bir şekilde bastırıldı. Eğer bu işe yaramaz ise, kızgın demir kullanıldı. Bazılarının vücutlarının hassas bölgelerinden ısıtılmış teller geçirdiler. Bu işkenceler neticesinde, gayrimüslimlerden birisi hayatını kaybetti.⁶⁶

Sivas valiliğine atandığı halde gitmeyen Haznedarzade Osman paşa, 1827 yılında Trabzon valiliğine getirildi. Babası Süleyman paşa 1812 yılında bölgede etkin olan bazı ağaları sadece şiddet kullanarak bertaraf etmek istemiş ve bu nedenle, şehirde karışıklıklara ve bazı ayanların şehri ele geçirmelerine neden olmuştu. Seyyahın da belirttiği gibi, Osman paşa ise, babasından farklı bir yol izleyerek başkaldıran derebeylerini ya güç ve silah kullanarak bertaraf etmek yahut bağlılıklarını göstererek itaat edenleri de devlet hizmetine alma şeklinde bir yol izlemiştir.⁶⁷ Görüldüğü üzere, Koch, Sultan II. Mahmud döneminde dev-

⁶⁵ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, Vol: II, Hurst and Blackett, 1856, s. 280-281.

⁶⁶ Wagner, *a.g.e.*, s. 281-282.

⁶⁷ Goloğlu, *a.g.e.*, s.140. Söz gelimi, Osman Paşa itaat eden Tuzcuzade Tahir ağayı, Rize mütesellimi olarak görevlendirdi ve kardeşi Tuzcuzade Abdülkadir ağayı da Çürüksu kaymakamlığına atadı. Yine bölgenin etkili âyan ailelerinden birine mensup olan Şatırzade Osman beyi de komutan olarak Trabzon merkezde görevlendirdi bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s.140-141. Osman Paşa'nın Trabzon'da yaklaşık olarak 15 yıl vali olarak görev yaptığı esnada bölgede devlet adına yaptığı faaliyetler dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bay, *a.g.t.*, s.214-219. Osman Paşa uzun süren valiliği süresince Trabzon'da ağırlığını hissettiren bir devlet adamı oldu. Her ne kadar başlangıçta diğer âyan kökenli devlet adamları gibi merkezle arasına bir mesafe koysa da, zamanla ilişkilerini düzeltmişti. O, valiliğinin önemli bir kısmında bölgede iç barış hüküm sürmüş ve özellikle fakir halkın ağır vergi yükünden kurtarılması için, zaman zaman görevlilere buyrulduklarını yazmış, müracaatını uygun bulduğu kişiler için tamamen veya kısmen muafiyetler tanımıştır. Ayrıca kentte bazı imar faaliyetlerinde bulunmuş ve beylik sarayını yeniden inşa etmiş ve böylece valilerin kiralık konaklarda hükümet işlerini yürütmelerinin ortaya çıkardığı zorlukları ortadan kaldırmıştır. Yine kentin, içme suyu problemini önemli ölçüde çözmek üzere, Değirmendere havzasının suyu,

letin merkezileştirme politikaları bağlamında, devlet için önemli sorunlar yaratan ve taşrada nüfuz sahibi olan ve başına buyruk hareket eden kimi âyan unsurların, burada Haznedarzade ailesi örneğinde olduğu gibi, bizzat devlet tarafından diğer âyanlara karşı nasıl kullanıldığına ve bu ailenin Trabzon'un askeri, siyasi, idari, sosyal ve ekonomik hayatında oynadığı etkin role dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Daha da önemlisi, Osman Paşa'nın, valiliği döneminde bölgede etkin olan bazı âyanları etkisiz hale getirerek asayişini temin ettiği ve böylece bölge ticareti için önemli bir yer olan Trabzon-Erzurum yolunu ticari bakımdan daha güvenli hale getirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁸

Koch, bölgenin 19. yüzyıldaki idari alt yapısına ve bu yapı içinde 19. yüzyılın başlarından itibaren oldukça etkin bir rol oynayan Haznedarzade ailesinden Süleyman paşa ile onun vefatından sonra, bölgenin idari yapısında önemli bir rol oynayan büyük oğlu Osman paşaya dair bazı bilgiler verdikten sonra, kente geldiğinde bizzat görüşme fırsatı bulduğu Osman paşadan sonra, Trabzon valisi olan kardeşi Abdullah paşaya dair bilgiler vermeye yönelir. Seyyah, Avusturya-Rusya elçisinin bir memuru ile birlikte, Abdullah paşayı ikamet ettiği konağında ziyarete gittiklerini ve binanın merdivenlerden yukarı çıkarken, yapının, tıpkı Ortaçağdaki şövalyelerin ve kontların ikamet ettikleri evlere benzediğini düşündüğünü söyler. Ardından görevlilerin onları bekletmeden büyük bir bekleme odasına aldıklarını ve odaya girdiklerinde, kırka yakın adamın yerde oturduklarını yazar. Koch, bu ziyarete dair ise şunları aktarır:

Bizi görünce saygıdan ayağa kalktılar. Bunlar arasında esirler, güvenlik görevlileri, Trabzon'un önde gelen kimi kişileri ve civar sancaklardan bazı vasallar bulunmaktaydı. Paşa için çalışan bir görevli, yeşil perdeyi açarak bizi içeri çağırıldı. Ben ve Rolsen Avrupalı giysiler, tercümanımız ise Türklere ait yeni giysiler giyiyorduk. Paşa, bize ziyaretimizden ötürü mutlu olduğunu söyledi. Beni yanına divana, Romen'i ise sandalyeye oturttu. Yanında sekreteri ve özel doktoru Thirke vardı. Doktor Bursa'dan buraya kısa bir müddet önce gelmiş ve hastalandığında tedavi ederse 60.000 kuruş

borularla nakledilip bazı evlere ve mahalle çeşmelerine aktılmıştır. Bunların masrafları, bizzat vali tarafından karşılanmıştır. Önemli hizmetlerinden biri de oldukça eski bir yapı olan Çarşı camiiinin yıktırılarak ve çevresindeki bazı binaların da ilave edilmesiyle oldukça sağlam biçimde yeniden inşa edilmesidir. Caminin masrafları için de vali tarafından bir vakıf kurulmuş ve bu iş için önemli ölçüde kaynak ayrılmıştır bkz. Saydam, *a.g.m.*, s. 297-298.

⁶⁸ Osman Paşa'nın kentte görev yaptığı esnada şehri ziyaret eden Amerikalı misyonerler, Eli Smith ve Southgate de Osman paşanın bölgedeki güçlü âyan ailelerini nasıl dize getirerek itaat altına aldığına dair bilgiler verirler. Osman Paşa'nın Mayıs-Haziran 1841'de Trabzon'da ölmesi üzerine, kapıcıbaşılık rütbesi olan kardeşi Abdullah Paşa, Canik muhassıslı olmuştur. Hazinedarzâde Abdullah Paşa Nisan 1842'de vezirlik rütbesi ile Trabzon valisi olmuş ve Şubat 1846'da azledilerek İstanbul'a gitmiştir. Haziran 1846 yılında İstanbul'da ölmüş ve Cihangir'de toprağa verilmiştir. Böylece Hazinedarzâde ailesinin de bölgenin idari yapısı içinde söz sahibi olma dönemi kapanmıştır. Eli Smith, *Researches of Eli Smith and H.G.H. Dwight in Armenia*, Vol: II, Jonathan Leavitt, New York 1833, s.324, Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol: I, Tilt and Bogue, London 1840, s.147; Kılıç, *a.g.m.*, s. 46-47.

(4.000 akçe) ve aylık 1.000 kuruş (yaklaşık 67 akçe) alıyormuş. Paşa bize Trabzon'a neden geldiğimizi sordu. Ben de kendisine onun anlayacağı biçimde tercümanımız Düka vasıtasıyla şu şekilde cevap verdim: 'Ülkemde Kral Hazretleri hastadır. Ülkemizin bilginleri, eski kutsal bir kitaptan, Lazistan dağlarının ebedi buz ve karla kaplı tepelerinde harika bitkiler olduğunu okumuşlar. Kendileri de bizi eski sağlıklarına tekrar kavuşmak için buraya gönderdiler' dedik. Gerçeği söyleseydim, yani seyahatimizin bilimsel bir amaç taşıdığını söyleseydim, beni anlamazdı. Ben bunu yaparken o beni ya hiç anlamadı veya beni hayatımı riske eden bir mecnun zannetti. Hayretle: 'Nemçeler nasıl insanlar? Sizler başka Frenkler gibi, zenginlik elde etmek ve devletimiz aleyhine çalışmalar yapmak için değil, bilakis insanlığa faydalı olmak için geliyorsunuz. Nadir bitkiler yakınımda ve biz onları tanımadığımız için sizler bizi ne kadar budala ve akılsız görüyorsunuzdur. Sizi tanımasaydık belki onları bulmak için de çaba göstermeyecektik' dedi. Ardından Abdullah Paşa bize büyük bir istekle yardımda bulundu. Onun isteği üzerine, hastalığı konusunda ona hizmet vermek için 14 gün Trabzon'da kaldım ve bunun için bana gereken ödeme yaptı. Konuşmamızın devamında hastalığı odak noktamdı. Onun yeme-içme alışkanlığı, sindirim sistemini bozmuştu ve son on yıldır hasta idi. Bu nedenle, zaman zaman batılı doktorlara zaman zaman da yerel doktorlara başvuruyordu.⁶⁹

Bu bilgiler ışığında, Trabzon valisi olan Abdullah Paşa'nın, seyyahın bölgeye yaptığı geziye şüphe ile yaklaştığı ve bu seyahatin asıl amacını sorguladığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Koch'un da bir Doğulunun asla bilimsel bir bakış açısına sahip olamayacağı için, ziyaretlerinin gerçek amacını, Abdullah paşadan saklamaya çalıştığını görülmektedir. Ayrıca seyyah, Abdullah paşanın, hastalık hastası ve şüpheli bir kişiliğe sahip olduğu yönünde dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, Abdullah paşa, çok şüpheli birisi olduğu için, bir ilaç veya tedavi hemen etkisini göstermediğinde kendini aldatılmış hissetmekte ve bu nedenle Batılı doktorların kendisine verdiği ilaçları önce başkasında denettiriyordu; çünkü zehirlenmekten korkuyordu ve eğer deneyen kişi kendini iyi hissetmiyorsa, o zaman kendisi de asla o ilacı kullanmıyordu. Bu şüpheliği yüzünden, gereken ilacı vermekte geç kaldığı için, onun abisi, Osman paşanın ölümüne sebep olduğu söylenir. Bu yüzden, Koch, Abdullah paşanın kendisine güvenmediği için ona verdiği ilacı da içmediğini belirtir. Bunun yanı sıra, ona ilaç niyetine yağlı yemeklerin yanında şarap içmesini tavsiye ettiğini, ancak onun Kuran'da şarap içmenin yasak olduğunu söyleyerek ret ettiğini belirtir. Seyyah, bunun Kuran'da yasak olmadığını söylese de, hiçbir işe yaramadığını yazar. Dr. Thirke ile birlikte yağlı yiyecekleri bırakmasına çaba gösterdiklerini, ancak yine de gizli bir şekilde soslu etler, tereyağlı pilavlar ile yağlı ve yumurtalı yiyecekler tüketmeye devam ettiğini söyler.⁷⁰

⁶⁹ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.424-425.

⁷⁰ Koch, *a.g.e.*, Vol: I, s.426. 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Curzon da, hastalık hastası kişiliğinden kaynaklı olsa gerek, Abdullah paşanın, özellikle tıpla ilgili kitaplara büyük

Sonuç

Alman bilim insanı ve seyyah olan Karl Koch'un, 1843 yılında bölgeye yaptığı ziyaret esnasında Trabzon ve çevresine dair oldukça dikkatli ve ayrıntılı kayıtlar tuttuğu görülmektedir. Onun bölgeye dair gezi notlarında, özellikle kentin fiziki ve idari yapısı üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durduğu ve bilgi aktardığı dikkat çekmektedir. Bu nedensiz değildir. Nitekim, 19. yüzyılda bölgeye gelen Batılı seyyah ve araştırmacıların ekseriyeti gibi, Trabzon'un tarihsel geçmişini Yunanlı kolonicilerle birlikte başlatmakta, kolonicilerden çok önceleri bölgede yaşayan otokton toplulukları görmezden geldikleri ve 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesi ile sonlandırma gibi bir eğilim içinde oldukları karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Koch da bölgenin kadim topluluklarından biri olan Tzanların (Canların) Gürcü kökenli olduklarını ileri sürmektedir. Oysa antik dönemde yazılan kaynaklarda bu topluluğun, bölgenin otokton topluluklarından olduğu ve Trabzon'da yaşayan kolonistlerin can düşmanı oldukları bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla Koch'un da bölgenin etnik yapısı hakkında tarihsel gerçekliklerle örtüşmeyen ve nesnel olmayan bilgiler verdiğini belirtmek gerekir. Yine, Oflular hakkında da benzer yorumlar yaparak onların komşularının bile anlayamadığı özel bir dil konuştuklarını söylemektedir. 19. yüzyılda Of'taki doğu vadisinde yaşayan nüfusun tamamının Türkçe konuştuğu bazı yabancı kaynaklarda belirtilmektedir. Fakat bölgenin Batı vadisinin yüksek yerlerinde yaşayan nüfus da Rumca konuşmaktadır. Ancak konuşulan bu dil, bölgeye özgün olan Pontus Rumcasıdır ve bu dil, bölgede yaşayan toplulukların kendi konuştukları dil ile Yunancanın bir karışımından ibarettir. Nitekim M.Ö. 400'lü yıllarda On bin paralı askeri ile birlikte ülkelerine dönmek için bölgeye gelen Yunanlı filozof Ksenophon Trabzon'da bazı topluluklar ile Yunanca iletişim kuramadıklarını belirtmektedir. Fakat Koch'un kenti fiziki yapısı içinde, bölgedeki geleneksel evlere ve bu yapıların inşa edildikleri malzeme, oda sayısı, odaların kullanım işlevine ilişkin aktardığı bilgilerin, şehrin anılan yüzyıldaki mimari dokusunu ortaya koyması bakımından önemli olduğu söylenebilir. Yine Koch'un kentin 19. yüzyılda sahip olduğu ticari önem göz önüne alındığında, buna uygun bir limanın olmadığına yönelik söylemleri, kentte ciddi alt yapı sorunlarının bulunduğuna işaret olarak yorumlanabilir.

Koch'un, bölgenin idari yapısı ve yönetim anlayışına dair verdiği bilgiler ise oldukça ayrıntılıdır. Onun, özellikle Trabzon'da idarecilik yapmış olan ünlü âyan ailelerinden birisi olan Haznedarzadelere ve bu aileye mensup olan Süleyman Paşa ve oğulları Osman ve Abdullah Paşa üzerinden bölgedeki

merak duyduğunu ve bu tür kitaplar okumanın onun en büyük hobisi olduğundan söz eder. Wagner, misyoner Wolff gibi seyyahlar da, Abdullah paşanın kişilik özellikleri ve yönetim anlayışına dair benzer bilgiler verirler. Bkz. Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia and Persia*, Cambridge Scholars Press, London 1854, s.15; Wagner, *a.g.e.*, Vol: II, Hurst and Blackett, s. 279-284; Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, John W. Parker, London 1846, s.98.

yönetim anlayışına dair önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Söz gelimi, seyyah, bu ailenin bölgede sahip olduğu nüfuz, çıkarlarını korumak için merkezi hükümetle iyi ilişkiler kurmaları, bölgede devlete karşı isyan eden bazı âyan unsurları ile yaptıkları mücadeleler, yeniliklere karşı bakış açıları ve hatta bazı dikkat çekici karakter özellikleri ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bağlamda, aslında Koch, Haznedarzade ailesi üzerinden bize ayrıntılı bir âyan ailesi profili çizmekte ve anılan yüzyılda bu ailenin bölgenin idari yapısı içinde oynadıkları siyasi, askeri ve ekonomik rolü anlamamıza yönelik önemli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

AÇIK, Turan, “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, Ed.Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, ss. 215-335.

AK, Mahmut, “İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon”, *Trabzon Tarihi Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, ss. 23-34.

ALKAN, Necmettin, “Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Trabzon”, *History Studies*, 2/1, 2010, ss. 83-97.

AYDIN, Mustafa, “Alman Seyyah Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, ss. 407-422.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

BAYTAL, Yaşar, “Trabzon Limanı İnşası”, *History Studies*, 5/3, 2013, ss. 21-35.

BIJİŞKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrant. D. Andreasyan, Çivi Yazıları, İstanbul 1998.

BİLGİN, Mehmet, “Of’ta Derebeylik Düzeni ve Tarihsel Temelleri”, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz-Mevhibe Coşar-Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, ss.111-129.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz*, Serander Yayınevi, Trabzon 2000.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990.

BOSTAN, Hanefi, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

BRYCE, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, London 1878.

BRYER, Anthony-David Winfield, *The Byzantine Monuments and the Topography of Pontos*, Vol: I, Dumbortan Oaks, Washington D.C. 1985.

CURZON, Robert, *Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia and Persia*, Cambridge Scholars Press, London 1854.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, ss. 191-198.

EMİROĞLU, Kudret, “Dünyadan Bakınca Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Günday Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalm, YKY, İstanbul 1997, ss.231-244.

FALLMERAYER, Jakob P., *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

FAROQİ, Suraiya, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

GOLOĞLU, Mahmud, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2013.

ISSAWI, Charles, “The Tabriz- Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal Middle- East Studies*, Vol: I, No: 1 1970, ss.18-27.

İNALCIK, Halil, “Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, ss. 361-424.

KARADENİZLİ, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti, Ankara 1954.

KARAGÖZ, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.

KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, ss. 31-54.

KİNNEİR J. Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray, London 1818.

KOCH, Karl H. Emil, *Wanderungen im Oriente, Reise längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond*, Weimar 1846.

KSENOPHON, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Tanju Gökçöli, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1985.

KUŞ, Ayşegül, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W. J. Hamilton’a Göre Samsun ve Çevresi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, 2014, ss.1-10.

KUŞ, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.

LOWRY, Heath W.-EMECEN, Feridun, “Trabzon”, *D.İ.A*, C: 41, İstanbul 2012, ss. 296-301.

LYNCH, Henry F.B., *Armenia Travels and Studies*, Vol: I, Khayat, Beirut 1965.

MEEKER, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, Çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK, Ankara 1994.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildikleri (134-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, ss. 133-145.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander, Trabzon 2011.

PINAR, İlhan, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.

SAYDAM, Abdullah, “Trabzon’un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)”, *OTAM*, 18, 2006, ss. 285-317.

SAYLAN, Kemal, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016.

SCHWEİGER-LERCHENFELD, Amand Freiherr Von, *Armenien*, (b.y. yok), 1878.

SMİTH, Eli, *Researches of Eli Smith and H.G.H. Dwight in Armenia*, Vol: II, Jonathan Leavitt, New York, 1833.

SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol: I, Tilt and Bogue, London 1840.

ŞAHİN, Canay, “The Rise and Fall of an Ayan Family in Eeighth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808) The Institute of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, Haz. İ. Hacifetthaoğlu, Trabzon 2001.

ŞENTÜRK, Cevat, *Trebizond*, Arofis Matbaası, İstanbul 1975.

TEKİNDAG, M.C. Şehabettin, “Trabzon”, *İ.A*, C: XII/I, İstanbul 1979, ss. 455-477.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Of Tarihine Dair bazı Gözlemler”, *Karadeniz incelemeleri Dergisi*, 18, 2015, ss. 93-112.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Of Tarihine Doğru Yerden Bakmak”, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Ed. Hikmet Öksüz- Mevhibe Coşar- Veysel Usta, KTÜ Yayınları, Trabzon 2016, ss.17-26.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander, Trabzon 2007.

TEXİER, Charles, *Küçük Asya*, C: III, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

TOZER, H. Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Greens, London 1881.

TURAN, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Önemi”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1988, ss.147-158.

TURGAY, A. Üner, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ed. B. Braudel- B. Lewis, New York 1992, ss. 287-318.

TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer’iye Sicillerine Göre)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

USTA, Veysel (Haz.), *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander, Trabzon 1999.

UZUN, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.

WAGNER, Moritz, *Travels in Persia, Georgia adn Koordistan*, Vol: II, Hurst and Blackett, 1856.

WALPOLE, Frederick, *The Ansayrri Travels in the Further East*, Vol. II, Richard Bentley, London 1851 Wolff, Joseph, *A Narrative of a Mission to Bokhara n the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, Vol: I, John West Parker, London 1846.

YALÇINKAYA, Alaadin, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as İmplemented in the Kaza of Avrethisarı”, *OTAM*, S: 6, 1995, ss. 343-385.

YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı*, 2/7, 2009, ss. 359-382.

YILMAZ, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.